

DOWN TO #91 EARTH

Uitgave Vereniging Milieudefensie
Friends of the Earth Netherlands
Jaargang 16 / oktober 2025

Van Brusselse
bouwput naar
rommelig paradijs
voor mens en dier

Bescherming
van Congolees
veengebied
moet beginnen
bij de bewoners

Kahina abayatara

“Geef inheemse jongeren
hun cultuur terug en
klimaatactie volgt vanzelf”

12

It's the footprint, baby!

Duurzaam leven én drie kinderen krijgen: kan dat samengaan? Journalist Katja Keuchenius onderzoekt de spanning tussen persoonlijke keuzes en planetaire grenzen. Ze vraagt zich af: is een derde kind krijgen per definitie hypocriet?

22

Bescherm de bacteriën

Bioloog Kent Redford pleit voor meer aandacht voor bacteriën in natuurbescherming. Ze krijgen met dezelfde bedreigingen te maken als planten en dieren, maar worden vaak vergeten. En dat terwijl ze de belangrijkste levensvorm zijn: zonder bacteriën stort ons ecosysteem in.

26 OP DE COVER

Cultuur komt eerst

Westerse ngo's focussen te veel op klimaat, vinden inheemse activisten Kahina abayatara en Ikihie uit Dominica en Suriname. Zij verbinden jongeren opnieuw met hun cultuur en land, dan worden die vanzelf bosbeschermers.

32

Plaag of leermeester?

Filmmaker Rik van der Linden laat zien hoe de eikenprocessierups een spiegel is voor onze omgang met de natuur. Kunnen we van gif en bestrijding naar verwondering en samenleven?

38

Bouwput vol leven

Wat begon als een volgelopen bouwput in Brussel, groeide uit tot een groene oase: de Marais Wiels. Bewoners omarmen het spontane natuurgebiedje en strijden voor behoud. Want er liggen nieuwe bouwplannen klaar.

8

Congo's CO₂-kapitaal

In het Congobekken ligt een gigantisch veenmoeras dat evenveel koolstof bevat als drie keer de jaarlijkse wereldwijde CO₂-uitstoot. Wetenschapper Bart Crezee vertelt waarom bescherming ervan cruciaal is, en waarom de rekening niet moet komen te liggen bij mensen die er wonen.

15/25/35 In actie/theatermakers

Wat kan theater betekenen in tijden van klimaatcrisis? Heel wat, laten drie makers zien. Anoek Neele (Het Klimaattheater) brengt met haar voorstellingen gesprekken op de werkvloer over klimaat op gang, Nicole Beutler wil mensen raken en verbinden en Marieke Nooren (Gouden Haas) biedt handelingsperspectief en ruimte aan ecologische rouw.

En verder

- 04 **In beeld:**
Hargila army
- 07 **Kort nieuws & Schot**
- 16 **Boeren voor de toekomst:**
kringlooplandbouw
- 20 **Doe het lekker zelf:**
fermenteren
- 31 **Column Mounir Samuel:**
Wij zijn met meer
- 36 **Kalloe leest:**
Ruimtelijk inzicht
- 37 **Cultuurtips**
- 43 **Wisselcolumn:**
Lena Hartog
- 44 **Samen eten:**
Buurtbuik Utrecht
- 47 **Brieven & Bijlo gaat los op...**
hypernervositeit

Colofon

DOWN TO EARTH

Nummer 91, oktober 2025
Down to Earth is een uitgave van Vereniging Milieudefensie. Het wordt gemaakt op basis van een onafhankelijk redactiestatuut. De artikelen geven niet noodzakelijk het standpunt van Milieudefensie weer.

Contact

Postbus 19199
1000 GD Amsterdam
020 626 26 20
redactie@downtoearthmagazine.nl
www.downtoearthmagazine.nl

Redactie

Esmee de Gooyer (hoofdredacteur a.i.)
Anne Havelaar (redacteur a.i.)
Cathelijn Schilder (redacteur a.i.)

Aan dit nummer werkten mee

Wisse Beets, Vincent Bijlo, Michiel Bussink, Robert Elsing, Rutger Geerling, Radjan Hanoeman, Lena Hartog, Anne Havelaar, Jeroen Jazet, Jimmy Kegel, Katja Keuchenius, Toon Lambrechts, Pavel Martiarena, Mounir Samuel, Bas van der Schot, P  p   Smit, Hilde Wijnen.

Redactieraad

Victor van den Belt, Karen van den Einde, Erica Meijers

Art-direction en vormgeving

Curve Mags and More, Haarlem
www.curve.nl

Druk

Moderna Printing
Gedrukt op 100 procent
kringlooppapier.

Abonnement

Minimaal    35,- per jaar voor zes nummers. Je bent dan ook lid van Milieudefensie.

Wijzigen

Kan via [milieudefensie.nl/contact/](mailto:service@milieudefensie.nl) adreswijziging.
En via de Servicelijn: service@milieudefensie.nl of 020 626 26 20, ma t/m do tijdens kantooruren.
Opzeggen kan via 020 2134 213, ma t/m vr tijdens kantooruren.

Commentaar/Esmee

Nu Carolien en Mees de wijde wereld aan het verkennen zijn, neemt Esmee tijdelijk het stokje over.

Met elkaar verbonden

In Italië staken de vakbonden in solidariteit met de Palestijnen. "Geen werk voor oorlog", is het credo. Ondertussen kunnen wij in Nederland maar niet beslissen of de klimaatcrisis en andere vormen van onrechtvaardigheid wel bij elkaar horen, merkt columnist Lena Hartog op (p 43). Terwijl alles juist met elkaar verbonden is, ziet ook columnist Mounir Samuel (p 31). Daarom moeten wij activisten ophouden met tegen elkaar te vechten, want pas dan zullen we merken dat we de meerderheid hebben. En samen staan we sterk.

Wat heb je aan klimaatrechtvaardigheid als er honderden mensen in je gemeenschap met honger naar bed gaan? Coverheldin Kahina abayatara stelde deze retorische vraag aan

ngo-medewerker Jimmy Kegel (p 26). Laat mensen zelf beslissen wat voor projecten hen kunnen helpen, stop het klimaatgedram. Haar oplossing: introduceer jongeren opnieuw aan hun inheemse cultuur. Dan krijgen ze weer economische mogelijkheden en volgt de rest, zoals klimaatactie, vanzelf.
In Congo, waar een pas ontdekt veenmoeras een koolstofbom blijkt te zijn, hebben de mensen die er wonen niks aan bemoeienis van buitenaf (p 8). Met *fortress conservation* hebben westerse natuurbeschermingsorganisaties hun levenswijze illegaal gemaakt, vertelt Bart Crezee, en er wordt gehandeld in emissierechten. Maar wie wordt daar beter van? Alleen de vervuilende bedrijven die hun uitstoot proberen te 'compenseren'.

In de Brusselse gemeente Vorst is een moeras ontstaan, na een fiasco tijdens de bouw van kantoren (p 38). Een geluk bij een ongeluk: de natuur heeft de plek teruggenomen. Met genoeg ruimte voor mensen om er moestuintjes te maken en kinderen te onderwijzen over alles wat er leeft. 'Le projet existe déjà, c'est la nature qui l'a fait!' Het project is al klaar, de natuur heeft zijn werk gedaan, vinden de buurtbewoners, die de plek omdoopten tot Marais Wiels en zich verenigden om het moeras te beschermen. Maar kan de overheid wel 'niks doen' om het te behouden, zodat de volgende generatie er ook nog van kan genieten?

Documentairemaker Rik van der Linden doet in ieder geval zijn best om mensen te laten zien dat we met de natuur kunnen samenleven, en wat we ervan kunnen leren. We zijn

namelijk vergeten wat voor een dier de mens is, vindt hij (p 32). We moeten weer leren samenleven met andere dieren, zelfs met de eikenprocessierups die de hoofdrol speelt in zijn nieuwe film.

Bioloog Kent Redford pleit voor bescherming van het n  g kleinere leven op aarde: bacteriën. Ook die worden bedreigd (p 22). Ze worden vaak vergeten, maar zijn de bouwstenen van het leven op aarde. Ze zijn ook essentieel voor fermentatie (p 20). En bovendien meesters in verbinding en samenwerken. Zo zien wij als we in de spiegel kijken eigenlijk niet één wezen, maar een heel ecosysteem: een holobiont. Daar kan de mensheid nog wat van leren.   

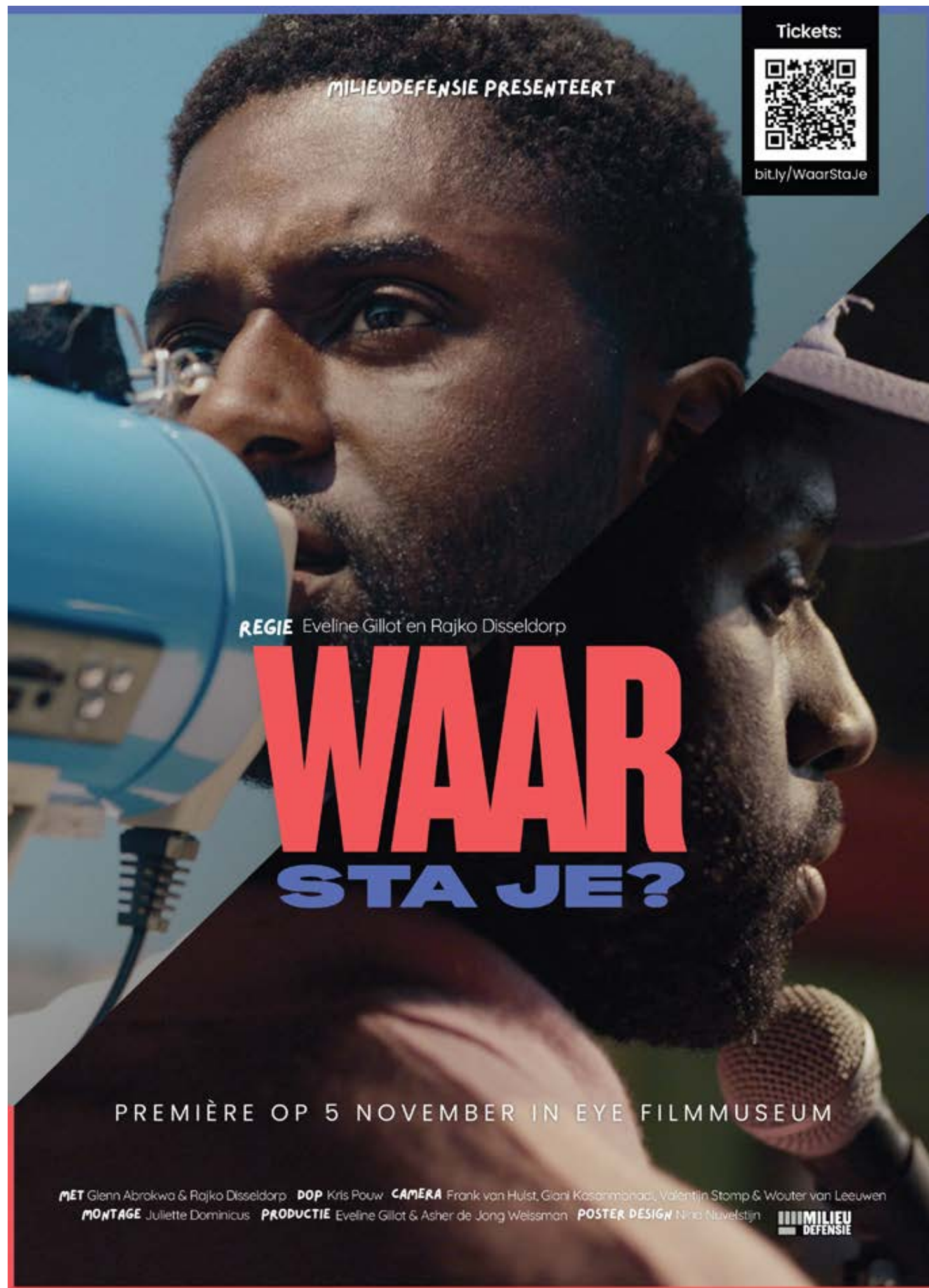

Hoeders van de maraboe

In november begint het broedseizoen van de Indische maraboe, een vogel die in de dorpen van de Indiase deelstaat Assam lang werd beschouwd als een slecht voorteken. Omdat ze aaseters zijn (hun Assamese naam 'hargila' betekent 'bottenverslinder'), golden ze als onrein. Ze werden vergiftigd en gestroopt, en de bomen waar ze in broeden, omgezaagd. Biologe Pur-nima Devi Barman, die de bedreigde ooievaarachtige al jaren bestudeert, wist het tij te keren. Ze bracht vrouwen uit verschillende dorpen samen in de Hargila Army. Met ceremonies vieren ze nu juist de komst van de Indische maraboe in hun dorpen. En ze geven les op scholen over het belang van de vogel, die als natuurlijke opruimer voor een schone leefomgeving zorgt. Ook bouwen ze kunstnesten van bamboe en hangen ze netten op onder bestaande nesten om vallende kuikens op te vangen. Dat werpt vruchten af: waar er ooit nog maar enkele tientallen nesten waren, zijn dat er nu honderden. ■

BEELD: SMITA SHARMA. BRON: IMAGINE 5

Tickets:

bit.ly/WaarStaJe

REGIE Eveline Gillot en Rajko Disseldorp

WAAR STA JE?

PREMIÈRE OP 5 NOVEMBER IN EYE FILMMUSEUM

MET Glenn Abrokwa & Rajko Disseldorp DOP Kris Pouw CAMERA Frank van Hulst, Gioni Kasermonadi, Valentijn Stomp & Wouter van Leeuwen

MONTAGE Juliette Dominicus PRODUCTIE Eveline Gillot & Asher de Jong Weissman POSTER DESIGN Nina Nuvelstijn

Schot

Schone rivier

Voor het eerst in bijna 100 jaar is de Chicago River schoon genoeg om in te zwemmen. Er werd rioolafval en industrieel afval in geloosd en het kostte tientallen jaren om de Amerikaanse rivier schoon te maken.

Compensatie

In welke mate zijn grote

olie- en gasbedrijven verantwoordelijk voor specifieke hittegolven? Dat is nu berekend. Een belangrijke ontwikkeling, want dan kan ook berekend worden wat zij aan compensatie zouden moeten betalen.

Landbouwgif

Gemeenten vragen de landelijke politiek om duidelijke

wet- en regelgeving over het gebruik van landbouwgif in de sierteelt. Dat is er nu nog niet, waardoor er bij inwoners en boeren onzekerheid heerst, meldt *Pointer*.

Oesters

Oesters kunnen helpen om klimaatverandering tegen te gaan, ontdekten onderzoekers in China. De weekdieren halen namelijk CO₂ uit de oceaan en slaan het op.

Media

Veeteelt veroorzaakt 30 procent van de wereldwijde uitstoot van broeikasgasen, maar wordt slechts in 4 procent van de Amerikaanse media-uitingen over het onderwerp genoemd als veroorzaker van de klimaatcrisis. Dat blijkt uit een analyse van Sient Media.

Protest in Ecuador

In september protesteerden 100 duizend mensen in het Ecuadoraanse Cuenca tegen de milieuvergunning van het Loma Larga-goud-

mijnproject van het Canadese Dundee Precious Metals. De mijn zou een belangrijke bron van zoetwater vervuilen en ligt naast een UNESCO biosfeerreservaat.

Gelderlands bos

De provincie Gelderland wil de beschermde status van 1700 hectare oude bosgroeiplaatsen verzwakken, zodat er makkelijker wegen en huizen gebouwd kunnen worden. Een collectief van natuurorganisaties zijn kritisch op het plan: ze vrezen dat waardevolle natuur verloren zal gaan.

Ozonlaag

Het herstel van de ozonlaag gaat goed: het gat was vorig jaar aanzienlijk kleiner dan de jaren ervoor, stelt de Wereld Meteorologische Organisatie. Dat komt deels door natuurlijke schommelingen, maar vooral door internationale afspraken over het uitfaseren van stoffen als cfc's die de ozonlaag aantasten. ■

Minder steun aan fossiel

Goed nieuws: er is steeds minder financiële steun voor fossiele energie. In 2024 verminderden de veertig landen, publieke banken en investeringsfondsen die het Clean Energy Transition Partnership (CETP) ondertekenden hun investeringen met 78 procent ten opzichte van 2021. Dat blijkt uit onderzoek van de denktank Institute for Sustainable Development, Oil Change International en Friends of the Earth U.S. (een partnerorganisatie van MilieuDefensie). Het gaat om een bedrag van 11,3 tot 16,3 miljard dollar per jaar dat niet meer naar fossiel gaat. De CETP was het resultaat van de COP 26 in Glasgow. Van de zeventien rijke landen die het ondertekenden, houden tien zich volledig aan de afspraken. Nederland maakt ook deel uit van de alliantie en heeft sinds 2022 officieel beleid over het stoppen met fossiele investeringen en houdt zich redelijk goed aan de gemaakte afspraken. Daar heeft MilieuDefensie zich jarenlang voor ingezet, samen met andere ngo's.

BEELD: JANEINCUENCA/INSTAGRAM

“Als dit veen vergaat, komt er duizenden jaren aan koolstof vrij”

In Congo werd een reusachtig nieuw veengebied ontdekt. Het is van groot belang dat de koolstof uit de veenlaag niet als CO₂ in de atmosfeer belandt, vertelt Bart Crezee in zijn boek *Koolstofkoorts*. Maar de bescherming van het gebied gaat moeizaam. “De mensen die er wonen, betalen steeds de prijs.”

TEKST: WISSE BEETS BEELD: BART CREZEE

“Congo leeft zonder het te weten op een CO₂-bom”, kopt een kort artikeltje begin 2017, verscholen op bladzijde zoveel van het wetenschapskatern van *de Volkskrant*. Bart Crezee leest het vol verbazing. Het beschrijft de onverwachte ontdekking van een dik veenpakket dat onder het uitgestrekte moerasbos van het Congobekken ligt. Het kappen of droogleggen van dit bos, om plaats te maken voor palmolieplantages bijvoorbeeld, zou leiden tot een ongekende uitstoot van koolstofdioxide, CO₂. “Langs de randen [...] zijn flinke delen al wel drooggelegd”, zo luidt de enigszins matte en tegelijkertijd onheilspellende laatste zin van het bericht

Misschien is het nieuws te abstract voor een voorpagina, maar tropisch ecooloog en onderzoeksjournalist Bart Crezee beseft hoe groot deze ontdekking is. Hij besluit er dieper in te duiken. Een flink stuk dieper. Bart voegt zich bij de universitaire Engels-Congolese onderzoeksgroep die de ontdekking heeft gedaan. Hij doet jarenlang onderzoek, organiseert verschillende lange expedities door de krochten van het vochtige woud en promoveert zelfs op het Congolese veenmoeras. “Ik vind het fijn om me ergens goed in te verdiepen voordat ik erover schrijf”, zegt hij als we in Amsterdam een klein zaaltje binnenstappen voor dit interview. Dat klinkt in dit geval als een understatement.

Tijdens zijn wetenschappelijke werk blijft hij ook actief als onderzoeksjournalist voor onder andere *Follow the Money*, en publiceert over misstanden bij natuurbescherming en in de emissiehandel. Voor dat werk wordt hij in 2023 genomineerd voor een Tegel, de belangrijkste journalistieke prijs. Op dit moment werkt Bart tijdelijk als consultant bij Milieudefensie binnen de Green Livelihoods Alliance.

Linksboven: Bart Crezee.
Rechtsboven: de Ikelemba-rivier in het veenmoeras.
Onder: Congolees regenwoud

En nu is er zijn boek over het Congolese veenmoeras: *Koolstofkoorts*. In dit boek brengt hij zijn verschillende expertises knap bij elkaar. Het is een meeslepend verhaal over Congo, koolstof, klimaatverandering, natuurbescherming, emissiehandel, hypocrisie, goede bedoelingen, blinde vlekken en avonturen in de tropische blubber. Meer dan genoeg redenen dus om de gepromoveerde auteur te interviewen.

Waarom is dit veenpakket zo belangrijk voor de CO₂-concentratie in de atmosfeer?

“Groeibomen en planten nemen koolstofdioxide op uit de lucht. Als blaadjes, takken, wortels of hele bomen

“De rechten van de mensen die er wonen moeten juist het uitgangspunt zijn”

afsterven, vergaan ze over het algemeen, en komt een groot deel van die opgenomen CO₂ weer vrij, terug de lucht in. Maar in bepaalde natte, moerasachtige omstandigheden gaat het anders. De plantenresten kunnen daar niet goed afbreken, en stapelen zich op tot ze indikken in een modderige, donkerbruine laag: veen. De koolstof die bomen en planten in duizenden jaren als CO₂ uit de lucht hebben gehaald, ligt voor een groot deel opgeslagen in dit soort veenbodems. Zolang die bodems nat blijven, blijft die compacte stapel plantenresten bewaard. Maar als het water uit deze bodems wordt verwijderd, bijvoorbeeld door drainage voor landbouw, vergaat het veen alsnog en komt duizenden jaren aan vastgelegde koolstof toch weer als CO₂ de atmosfeer in.

In wat koelere landen met veel neerslag, zoals Nederland, kunnen zich veenbodems van meters dik vormen. Maar van onze veenbodems is ondertussen niet veel meer over. Door honderden jaren aan landbouwdrainage, ontbossing en het afgraven van veen als turf is de meerderheid van de koolstof uit de Europese veengebieden alweer als CO₂ de lucht ingegaan. Dat er ook metersdikke veenlagen in de tropen voorkomen, is pas korter bekend.”

Kun je ons eens meenemen in jouw verbazing over de ontdekking van dit specifieke gebied in het Congobekken?

“Ik kon er niet goed bij dat we zo’n omvangrijk koolstofreservoir zo lang over het hoofd hebben gezien. Het was bekend dat er onder bepaalde omstandigheden hoogveen kan ontstaan in de tropen, maar dat was vrijwel alleen nog in Zuidoost-Azië waargenomen. En dan hoor je opeens over een enorm veengebied in het Afrikaanse Congobekken. De veenlaag blijkt op basis van ons veldwerk vier keer zo groot als heel Nederland. We hebben het over een koolstofreservoir dat gelijkstaat aan drie keer de huidige jaarlijkse wereldwijde fossiele CO₂-uitstoot. Als we dit ecosysteem aantasten, heeft dat een enorme impact.”

De term ‘CO₂-bom’ was dus wel accuraat...

“Ik heb zelf een dubbel gevoel bij het woord ‘bom’. Het helpt om de potentiële ramp te beschrijven, want die is er zeker. Dat hebben we in 1997 bijvoorbeeld kunnen zien in Indonesië. Daar voltrok zich misschien wel de grootste milieuramp uit de menselijke geschiedenis, op een vergelijkbare ondergrond. Er zijn daar toen grote stukken veenbos drooggelegd om er landbouwgrond van te maken. Omdat het een extreem droog El Niño-jaar was, konden grootschalige veenbranden ontstaan. Dat heeft geleid tot ongekende hoeveelheden CO₂ die de lucht in gingen en vele doden door luchtwegproblemen. Zo’n heftige gebeurtenis kun je met recht een bom noemen. En zo’n term benadrukt de ernst van de risico’s.”

Visserers in het veengebied tijdens het droge seizoen

Toch kleven er ook nadelen aan die woordkeuze, legt Bart uit. “Ik vind dat het iets fatalistisch heeft. Maar we moeten juist leren denken in gradaties. Ook het veenbos in Congo wordt bedreigd door houtkap, oliewinning en de aanleg van palmolieplantages. Maar het bos zal niet van de ene op de andere dag in rook opgaan. We hebben het hier ook over het leefgebied van mensen, die helemaal niet uit zijn op de vernietiging ervan. Bij gemeenschappen die al eeuwen in deze bossen wonen, kan door het gebruik van dit soort woorden ook angst ontstaan. Het zal niet de eerste keer zijn dat hen iets wordt opgedragen wat niet in hun eigen belang is. Ook door mensen die zeggen het woud te komen beschermen.”

In *Koolstofkoorts* neemt Bart de lezer mee langs de pijnlijke geschiedenis van westerse interventies in de bossen van Congo en de gevolgen voor de bewoners daarvan. Zo was er het terreurbewind van de Belgische koning Leopold II, die rond 1900 alle inwoners van ‘zijn’ kolonie hoge rubberquota oplegde. Wie niet leverde, vaak als gevolg van uitgeputte

rubberlianen, werd gemarteld, vermoord of verkracht. Later, in de twintigste eeuw, werden boeren verplicht een deel van hun tijd te besteden aan de teelt van palmolie, koffie en katoen voor de Europese markt. Naast de continue koloniale exploitatie trekt het regenwoud ook veel westerse wetenschappers en natuurbeschermers aan, die voor de mensen die in het gebied wonen juist een voorbode van ellende kunnen zijn. Het is interessant om te lezen hoe Bart ook zijn eigen rol als witte, westerse onderzoeker onder de loep neemt. Met zijn onderzoek legt hij het belang van bescherming van het veenbos bloot, maar die beoogde beschermingswens pakt in de praktijk juist vaak negatief uit voor de mensen die er wonen.

In je boek lezen we kritiek op organisaties als het WWF. Wat gaat er mis bij hun aanpak om ontbossing tegen te gaan?

“Ik heb dit boek zeker niet geschreven om organisaties als het WWF te bashen, maar daar zien we wel spraakmakende voorbeelden van wat er misgaat. Ten eerste kunnen we stellen dat hun aanpak

faalt. We hebben op klimaattoppen afgesproken dat ontbossing in 2030 wereldwijd gestopt moet zijn, maar het neemt nog steeds niet af. Houtkapbedrijven, sommigen zelfs met FSC-keurmerk, opereren dan ook steeds dichterbij de buurt van het Congolese veenbos. Ook de doelen voor het beschermen van diersoorten worden niet gehaald. Maar er gaat meer mis. De zogenaamde *fortress conservation* waar het WWF tot voor kort sterk aan bijdroeg, is namelijk gebaseerd op een idee van een ongerepte natuur zonder mensen, waar we hekken omheen kunnen zetten zodat het onaangetast blijft. In de praktijk bestaat die ongerepte natuur niet. Ook in de meest afgelegen delen van het superontoegankelijke Congolese moeras waar ik mijn onderzoek deed, kom je toch steeds weer vissersdorpjes tegen.

Door de plek waar deze mensen wonen te veranderen in een beschermd park, maak je hun leefwijze illegaal. Jagen of vissen, zoals ze altijd al deden, heet dan opeens stropen. En stropers worden door de door het WWF aangestelde parkwachters keihard aangepakt. Dat

gaat echt om grove mensenrechten-schendingen, mishandeling en moorden... En dat terwijl de mensen die in die gebieden wonen vaak helemaal niet goed waren geconsulteerd over de stichting van een park. Er is op dat vlak zoveel misgegaan, ik heb daar ook over geschreven, en het verbaast me eerlijk gezegd dat er in Nederland niet meer maatschappelijk debat over is geweest.”

Er is nu vanuit meer partijen interesse voor de veenbossen door zogenaamde koolstofcompensatie. Wat houdt dat in?

“Er zijn twee manieren van koolstofcompensatie. De eerste heeft als doel CO₂ uit de lucht te halen, dat kan bijvoorbeeld door bomen aan te planten. Als die bomen groeien, leggen ze CO₂ vast. De tweede soort is wat abstracter: die is bedoeld om CO₂-uitstoot te voorkomen. Bijvoorbeeld door bossen níet te kappen, of het níet boren naar olie. Beide soorten projecten leveren CO₂-kredieten op, waarin wordt gehandeld. Vervuulende bedrijven kopen dat soort kredieten op, om hun netto uitstoot te verminderen – tenminste, op papier.

Het koolstofrijke Congolese regenwoud, en vooral dat dikke veenpakket eronder, is zo opeens financieel heel interessant geworden. Daar komen dus allerlei, vaak vrij dubieuze, bankiers en investeerders op af. In het dorp waar ik in 2018 voor mijn onderzoek zat, kwam bijvoorbeeld een bedrijf aankloppen met de boodschap: ‘Jullie hebben toch een koolstofrijke bos? Jullie kunnen daaraan verdienen, als je het laat staan onder onze voorwaarden.’ Soms is zo’n bedrijf maar een paar uur op bezoek en tekent een dorp een Engels- of Franstalig contract dat ze onmogelijk helemaal kunnen begrijpen. En dan hebben ze de koolstofrechten voor hun bos, en dus eigenlijk ook hun manier van leven, voor 100 jaar verkocht.”

Wat is jouw grootste bezwaar tegen koolstofcompensatie als oplossing voor het klimaatprobleem?

“Er zijn een paar voor de hand liggende

problemen met compensatie. Een uitlaat of schoorsteen pompt CO₂ de atmosfeer in die miljoenen jaren diep onder het aardoppervlak opgeslagen lag. Het spreekt voor zich dat je deze directe en zekere toevoeging van CO₂ aan de atmosfeer niet evenredig kunt compenseren met een onzekere belofte van tijdelijke opslag, of – nog abstracter – het voorkomen van uitstoot waarvan helemaal niet zeker is dat die wel zou plaatsvinden. De effectiviteit van die compensatie wordt structureel overschat, dat is ondertussen wel duidelijk. Maar eigenlijk vind ik het jammer dat de discussie voornamelijk over de effectiviteit gaat.

Er is een meer fundamenteel onderliggend probleem met koolstofcompensatie, dat ik eigenlijk nog veel belangrijker vind. Het is al lang bekend hoe ernstig de klimaatcrisis is. Daarom hebben we internationaal afgesproken dat we alles wat binnen ons vermogen ligt moeten doen om de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer niet verder toe te laten nemen. We hebben niet de luxe om te kiezen tussen enerzijds onze uitstoot verminderen en anderzijds onze bossen laten staan. Het een strept het ander niet weg, het moet allebei gebeuren. Het fundamentele probleem met compensatie is dat onze uitstoot niet naar nul gaat. Zo’n systeem gaat nooit werken als er niet tegelijkertijd een limiet op de wereldwijde uitstoot komt. Daar wordt in scenario’s wel over nagedacht, maar de kans dat dat echt gaat gebeuren is helaas heel klein.”

Wat moeten we dan wel doen?

“De rode draad in mijn boek is dat dit veengebied nog eens laat zien hoe belangrijk de bescherming van zo’n bos is. Die bescherming, daar hebben we nu op twee verschillende manieren in gefaald, eerst met die parken en nu met koolstofhandel. De mensen die er wonen betalen steeds de prijs, hun rechten worden niet gerespecteerd. We moeten dat systeem omdraaien, de lokale rechten moeten juist het uitgangspunt zijn. Natuurbescherming wordt veel effectiever door bewoners te betrekken. Het besef moet indalen: zij waren hier eerder, zij mogen bepalen. Dat is te lang niet erkend.”

Hoe kan dat er in praktijk uitzien?

“Een nieuwe hoopvolle ontwikkeling die je nu in Congo ziet, is dat de lokale en inheemse bevolking landrechten vast kunnen leggen. Een gemeenschap moet daarvoor kunnen aantonen wat hun grondgebied is, en wat het bosgebied is waar zij traditioneel van afhankelijk zijn. Deze ontwikkeling biedt ook de kans om klimaatfinanciering makkelijker naar die lokale bevolking toe te krijgen. Dat geld hoeft dan niet meer via een grote boom van investeerders, overheden en organisaties te lopen, waarin het gros van het geld wordt afgeroomd, of wordt uitgegeven aan agressieve parkwachters. Bovendien respecteert deze manier van financiering het eigenaarschap van de mensen die er al eeuwen wonen. Dat sterkt hun in het besef: dit is ons bos, we willen dat behouden, maar we willen er ook op vooruitgaan.”

De ‘CO₂-bom’ blijft fascineren. Wie meer wil lezen over de werking van tropische bossen, natuurbescherming en koolstofhandel en alle interessante mengvormen van goede bedoelingen en hypocrisie, doet er in ieder geval goed aan om *Koolstofkoorts* te lezen. Maar voor onwetendheid valt soms ook wat te zeggen. Zo citeert Bart als afsluiting in zijn boek een collega op zijn expeditie: “Het veengebied zou waarschijnlijk ook wel onaangetast zijn gebleven als we er niets over hadden gezegd.” ■

Duurzaam leven én een derde kind: is dat hypocriet?

“Maar jij was toch zo duurzaam?” Die vraag kreeg Katja Keuchenius toen ze haar derde kind aankondigde. Is meer kinderen krijgen in strijd met een groene levensstijl? In dit essay gaat ze in gesprek met denkers over de spanning tussen persoonlijke keuzes en planetaire grenzen.

TEKST: KATJA KEUCHENIUS BEELD: CURVE

Drie kinderen krijgen. Hoe hypocriet is dat voor iemand die zogenaamd zo duurzaam mogelijk leeft? Ik begon het me steeds meer af te vragen, vooral toen we toch maar een droger accepteerden als kraamcadeau en ik de wasbare luiers nog even in de kast liet liggen omdat ik het écht te druk had met verhuizen naar een groter huis. Soms zag ik ook de vraagtekens in de ogen van mensen aan wie ik de nieuwe baby aankondigde: “Jij was toch zo duurzaam? Heb je er dan niet over nagedacht wat een kind voor impact heeft?”

Dat had ik natuurlijk wel. Maar ik had besloten dat dit wel paste binnen mijn duurzame levensvisie. Ik probeer mijn individuele impact op aarde zo laag mogelijk te houden, maar dat is een middel en niet het uiteindelijke doel. Het doel is om daarmee bij te dragen aan een systeemverandering die groter is dan mijn eigen impact. Ik probeer de markt te beïnvloeden door te stemmen met mijn portemonnee. En ik wil mensen om mij heen laten zien dat ik vaak kies voor duurzaam – geen auto, geen onnodige verre reizen, weinig nieuwe spullen, weinig zuivel en vlees – en toch een heel leuk leven heb. Hopelijk is dat inspirerend en verspreidt mijn duurzame levensstijl zich als een olievlek.

Maar ik koos dus ook voor een derde kind. Dat leek mijn vriend en mij vooral heel leuk: nog één kleintje erbij zou ons gezellig drukke gezin compleet maken. Dat is volgens de cijfers beslist níét duurzaam, maar in mijn ogen is een keuze voor meer leven iets heel anders dan kiezen voor een duurzame consumptie. Waarom vind ik dat eigenlijk? En hoe kijken anderen daar tegenaan?

Meer mensen, minder verbruik

Eerst maar eens de cijfertjes. Een extra kind op de wereld zetten zorgt makkelijk voor tien keer meer CO₂-uitstoot dan je kan besparen door autoreizen, vliegen én vlees en zuivel op te geven, schetsen wetenschappers Seth Wynes en Kimberly Nicholas in 2017. Hun onderzoek laat in indrukwekkende staafdiagrammen zien dat de impact van een kind ver boven alle andere keuzes uittorent. Het komt in mijn vriendinnen-appgroep ook weleens voorbij: “Jij kiest voor kids, ik voor vliegen.”

Kinderen beschouwen als uitstootmachientjes vind ik heel raar. Maar misschien is dat ook hypocriet. Ik besluit het eens te vragen aan mensen die hier beter over hebben nagedacht. Als eerste bel ik Matthias Olthaar, lector vitale economie aan de NHL Stenden Hogeschool. Hij schreef verschillende boeken over ‘leven met genoeg’ en heeft zelf inmiddels drie kinderen. Matthias denkt ook dat een levensstijlverandering belangrijker is om na te streven dan een minder hard groeiende wereldbevolking. Hij wijst daarbij naar een onderzoek van Jason Hickel en Dylan Sullivan. Zij berekenden dat we met 8,5 miljard mensen op aarde in principe toekunnen met slechts een derde van het huidige verbruik van grondstoffen en energie. Maar dan moeten we alleen producten maken die bijdragen aan onze kwaliteit van leven, lang meegaan en die we, waar mogelijk, kunnen delen.

Dat betekent niet dat we terug hoeven naar een middeleeuwse levensstijl. De onderzoekers rekenen bijvoorbeeld op een telefoon per persoon vanaf 10 jaar, maar ook op maar één laptop per gezin, wat met het Nederlandse schoolstelsel onhaalbaar is.

Toch klinkt dit als de systeemverandering waar ik op uit ben. Als we met de juiste levensstijl makkelijk met twee keer zoveel mensen als nu op de aarde passen, lijkt het me leuker om zo’n duurzame levensstijl na te streven dan te zorgen voor minder mensen. Maar die afweging is wel gebaseerd op veel gegoochel met cijfers. Matthias vindt cijfers ook niet het belangrijkste bij de keuze voor een kind en legt in gesprekken daarover liever de nadruk op vertrouwen houden in het leven. Dat is geen argument voor veel kinderen krijgen, maar wel een aanpalend fenomeen waar hij zich zorgen over maakt. Tijdens zijn lessen ziet hij de laatste jaren steeds minder strijdvaardigheid onder jongeren.

“Ik heb het gevoel dat studenten lamgeslagen zijn”, zegt hij. “Eerst was het alleen klimaatverandering, maar nu vragen ze zich ook nog af hoe ze ooit een huis gaan vinden en maken ze zich zorgen over alle geopolitieke spanningen. Dat grijpt me aan. Je bent potverdorie 20 jaar, je toekomst ligt voor je en je maakt keuzes die levensbepalend zijn, terwijl je een horizon ziet waarboven zich vooral donkere wolken samenvakken.” Hij gunt de studenten levenslust en bespreekt met hen daarom graag de mogelijkheden van kinderen krijgen en het vertrouwen dat die horizon weer opklaart. “Als we de juiste vragen gaan stellen – over wat het leven de moeite waard maakt – kunnen we de samenleving heel anders inrichten.”

Vertrouwen en hoop

Ik ben het roerend eens met Matthias, maar ik ben dan ook een optimist. Dat is iets om te koesteren, denk ik na een gesprek met schrijfster en filosoof Joke Hermsen. Ik bel haar voor een filosofisch perspectief op de kinderkwestie. Zij noemt vertrouwen in de mens en vooral de hoop als een van de belangrijkste redenen om kinderen te krijgen.

Daarbij noemt ze al snel het geloof in een nieuw begin, beschreven door denker Hannah Arendt. “In tegenstelling tot bijna alle andere levende soorten hebben mensen tijdsbesef: ze kunnen kritisch reflecteren op het verleden en dromen over de toekomst. Daarmee zijn ze ook in staat om een nieuw begin te maken. Volgens haar blijft onze hoop altijd gevestigd op wat de nieuwe generatie voort gaat brengen.” Joke ziet het daarom als een verantwoordelijkheid om iedere generatie, en dus ook de eigen kinderen, hoop voor te houden, op een nieuw begin, een nieuwe wending, een betere maatschappij.

Goede burgers

Dat zou natuurlijk ook met een of twee kinderen kunnen. Maar bij het krijgen van kinderen, en dit geldt eigenlijk voor elke vorm van creëren, gaat het volgens Joke niet zozeer om de kwantiteit, maar vooral om de kwaliteit. “Het gaat erom dat je je kinderen tot goede burgers opvoedt, dat wil zeggen: met aandacht voor elkaar en betrokken bij de wereld. Als ouders in staat zijn om genoeg liefde en aandacht te geven aan hun kinderen, zou de wereld er een stuk beter uitzien.” Goede burgers opvoeden doe je verder vooral door zelf het goede voorbeeld te geven, zonder een te ecologisch zware voetafdruk. Natuurlijk zijn daarin geen garanties te geven, nuanceert Joke. “Maar dan heb je het in elk geval geprobeerd.”

Je begeeft je al snel op moreel glad ijs: ik ga er niet vanuit dat mijn kinderen duurzame wereldverbeteraars worden. Bovendien zijn alle mensenlevens evenveel waard. Maar ik doe wel mijn best om mijn kinderen verantwoorde

“Heb je er dan niet over nagedacht wat een kind voor impact heeft?”

“Mijn keuze komt op veel mensen wél inconsistent over”

consumptie voor te spiegelen. Daarmee hoop ik ook andere mensen om mij heen te bereiken en wellicht steken zij op hun beurt weer anderen aan. Maar precies die olievlekwerking kan ik weleens om zeep hebben geholpen met mijn derde kind, brengt duurzaamheidsethicus Marc Davidson me aan het verstand.

Marc koos er zelf heel bewust voor niet meer dan twee kinderen te krijgen. Zo zorgen hij en zijn partner alleen voor een verlenging en niet een vernieuwing van henzelf. Dat past binnen zijn leefregel ‘handel zoals je wenst dat anderen ook zouden handelen’, een principe dat hij overigens niemand anders wil opdringen. Marc vindt dat mensen best een punt hebben als ze vliegen afzetten tegen kinderen. Daarbij wijst hij op de eerdergenoemde studie van Wynes en Nicholas (2017). Een kind minder scheelt 60 ton CO₂-uitstoot. Een autovrij leven of één trans-Atlantische vlucht minder scheelt rond de 2 ton CO₂-uitstoot.

Maar in die berekening telt de uitstoot van alle kleinkinderen, hun kinderen en hun kinderen mee, met een aflopend percentage. Als het ons lukt om met een andere levensstandaard en een meer circulair ingerichte economie de impact per persoon flink omlaag te krijgen, klopt die som dus niet, werp ik tegen. Volgens Marc moet ik echter niet zo denken, want dan bouw ik voort op iets dat ik nog niet zeker weet.

Verschil in impact

We bespreken of de keuze voor kinderen wezenlijk anders is dan andere, consumptieve, keuzes. Sommige politici vinden van wel en gaan het onderwerp daarom uit de weg. Ik vind niet dat we de keuze voor kinderen buiten de discussie hoeven te houden. Toch zie ik – en voel ik vooral – wel een verschil. Met kinderen kies je voor het leven zélf. Daarop wil ik niet bezuinigen. Op consumptie wil ik wél bezuinigen. Maar dat verschil tussen kinderen en consumptie komt eigenlijk toch weer neer op de platgeslagen keuze voor de focus op minder mensen óf minder impact per persoon. Marc vindt het wel logisch om je in het Westen meer te richten op levensstijl dan op het reproductiecijfer, omdat die eerste in het Westen buitensporig hoog is en het laatste juist relatief laag, met de bijbehorende vergrijzingsproblemen. Maar als je dat doortrekt, kom je al snel uit op vraagstukken over migratie. Die laten we allebei liever links liggen.

Vindt Marc mijn keuze voor een derde kind inconsistent als ik mij verder inzet voor een duurzame systeemverandering? Niet per se, zegt hij. Maar het komt op veel mensen wél inconsistent over. Zo heeft een derde kind mijn andere pogingen voor een verspreiding van een duurzame levensstijl dus grotendeels tenietgedaan.

Dat is voor mij tot nu toe het zwaarstwegende argument tegen een derde kind. Toch zou géén derde kind krijgen ook niet helpen. Het lijkt mij juist inspirerend om te laten zien dat duurzaam leven je levensgeluk niet in de weg hoeft te staan. Als ik me braaf zou beperken tot een vierkoppig gezinnetje vanwege onze uitstoot, promoot ik eerder een soort lijdzame duurzaamheidsreligie. Ik trek liever mensen over de streep met een vrolijk en vol milieubewust gezin. Misschien is dat te optimistisch. Net als het geloof in een nieuw begin en een circulaire economie. Toch is dat waar ik graag voor kies: niet zo min mogelijk leven, maar zo duurzaam mogelijk leven. ■

ANOEK NEELE

Anoek Neele, mede-oprichter van Het Klimaattheater, brengt met haar bedrijfsvoorstellingen gesprekken over klimaat op gang.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“De aanleiding voor onze klimaatvoorstelling is heel persoonlijk. Een paar jaar geleden zat ik op een punt waarop ik dacht: *holy fuck*, de wereld gaat eraan. De klimaatcrisis, de biodiversiteitscrisis: het werd me te veel. Ik ben toen even gestopt met mijn werk als teamcoach om me te bezinnen. Omdat ik altijd al theater maakte – eerst als amateur, later voor bedrijven – was het heel logisch dat er een voorstelling zou komen. Theatermaken is voor mij een manier om met de werkelijkheid om te gaan.”

Gespreksstarter

“Ik merkte dat er bij bedrijven niet echt over het klimaat gesproken werd, daarom wilden we het juist daar onder de aandacht brengen. Onze interactieve

voorstelling helpt het gesprek op de werkvloer op gang. Ik heb Het Klimaattheater opgezet met twee acteurs, Woody Jageneau en Felicia Koops. We combineren zwaardere scènes met lichte. In de scène ‘De jeugd heeft de toekomst’ laten we zien dat het nog maar de vraag is, van die toekomst. Dan zien we wel een traantje hier en daar. Daarna spelen we een lichtere scène – er mag ook gelachen worden. Bijvoorbeeld over eco-toiletpapier dat als schuurpapier voelt, of over de collega die, sinds de overstap op porseleinen kopjes, een stapel wegwerpbekertjes in zijn la had, omdat hij geen zin had om af te wassen. We willen handelingsperspectief bieden: wat kun je zelf, wat kunnen we samen? Ook het vinden van gedeelde waarden werkt goed: iedereen wil graag

een leefbare aarde, op wat voor partij ie ook stemt. We horen vaak terug dat mensen zich na afloop minder alleen voelen omdat ze horen dat collega’s er ook mee worstelen.”

De toekomst

“We werken op dit moment aan een nieuwe productie, samen met Studio Tegenwind en de Universiteit van Utrecht: *De Rechtbank van de Toekomst*. Daarin spreken een boom, een achterkleinkind en een gletsjer uit het jaar 2118 de mensen uit het heden aan op ecocide. De jury – het publiek – moet oordelen. Dat maakt de toekomst tastbaar en voelbaar. En dan ontstaat er ruimte om te praten: hoe vinden we elkaar? Hoe houden we hoop? Hoe gaan we over tot actie?” ■

Koeien in de hoofdrol

De koeien en kalfjes van Boerderij Ruimzicht

Boeren voor de toekomst/kringlooplandbouw

Onze landbouw moet, wil zij duurzaam worden, radicaal anders worden ingericht. Maar hoe? In deze serie bekijken we het probleem van verschillende kanten.

In echte kringlooplandbouw werkt alles met elkaar samen. Afval bestaat niet, veevoer komt uit de buurt, ruige mest verbetert de bodem en de kalfjes mogen bij de koe. Boerderij Ruimzicht laat zien hoe dat er in de praktijk uit ziet.

TEKST: MICHIEL BUSSINK BEELD: JEROEN JAZET

Gehuld in een schort en kaasmakersmutsje, begroet boerin Jara van Rooij de verslaggever en fotograaf die de varkens in de varkenspoel staan te bewonderen. “Hebben jullie nog even geduld? Ik maak het draaien van de kazen af. De planning loopt anders, want er is regen voor morgen aangekondigd en het gras moet nog naar binnen.” Een boerderij runnen betekent hard werken, dat is al snel duidelijk. Helemaal als het zo’n bijzondere boerderij is als het biologisch-dynamische Ruimzicht in het Achterhoekse Halle, die alles in dienst stelt van wat Jara ‘echte kringlooplandbouw’ noemt. “Dat is een systeem dat je tot het einde der tijden kunt volhouden zonder dat je de aarde uitput.”

Het grootste deel van de huidige landbouw werkt niet met kringlopen: het voer voor de veestapel wordt van ver gehaald en zorgt voor een teveel aan voedingsstoffen en dus een mestoverschot. Kringlooplandbouwers stemmen de omvang van hun veestapel af op wat hun gewassen opnemen aan meststoffen. Het probleem is alleen dat velen met de term ‘kringlooplandbouw’ aan de haal zijn gaan. Zo maakte minister Schouten van landbouw (2017-2022) het tot de kern van haar beleid, maar omdat ze er tegelijker-

tijd allerlei vervuilende landbouw onder schaarde, werd het nietszeggend.

Vandaar dat boerderij Ruimzicht uitgaat van echte kringlooplandbouw, zoals die onder woorden is gebracht door boer-onderzoeker Meino Smit in zijn proefschrift *Naar een duurzame landbouw in 2040*: “Voedselproductie voor de eigen bevolking, dus zo weinig mogelijk export en import. Geen verwarmde kassen en geen intensieve veehouderij. Hergebruik van alle reststromen van organisch materiaal. Geen of heel weinig gebruik van fossiele brandstoffen.”

Derde generatie

Ruimzicht bestaat uit een maatschap waarbij Jara van Rooij en Gerjo Koskamp de boerderij met vee, akkerbouw en kaasmakerij runnen. Twee andere ondernemers bestieren de tuinderij met groenten, fruit, kruiden en bloemen. Gerjo is de derde generatie die op deze plek boert en schakelde in de jaren negentig om naar biologisch-dynamisch. Jara is hier gebleven na de stage voor Warmonderhof, de school voor biodynamische landbouw.

“De koeien spelen hier een hoofdrol”, vertelt Jara terwijl ze naar de stal loopt. Die is speciaal ontworpen omdat de koei-

Boeren voor de toekomst/kringlooplandbouw

en hier, anders bij de meeste andere (biologische) melkveebedrijven, hun hoorns mogen houden. Daarvoor hebben ze meer ruimte nodig. Het mengsel van stro en koeienmest uit de stal zorgt, samen met de biodynamische preparaten, voor een rijk en divers bodemleven, ook in de tuinderij. Omdat de meststoffen van de koeien in het stro worden gebonden, komt er veel minder ammoniak vrij dan bij de reguliere natte koeienmest die als drijfmest in het land wordt geïnjecteerd.

De koeien lopen met hun kalfjes verderop in de met bomen en heggen omzoomde wei. “Ze kunnen het hele jaar door naar buiten, ook in de winter”, vertelt Jara. 5 jaar geleden heeft Ruimzicht zijn veestapel gehalveerd, van zestig naar dertig koeien. Een erg klein aantal: een gemiddeld melkveebedrijf heeft tegenwoordig 118 koeien. Juist dat kleine aantal maakt die ‘echte kringlooplandbouw’ mogelijk: al het voer komt van eigen boerderij. Uitsluitend gras, dus geen krachtvoer in de vorm van soja, maïs of graan. “We verbouwen wel graan, maar dat is voor het stro in de stal. De meeste graankorrels worden tot meel gemalen voor biologische bakkers, een beetje graan gaat naar de kalfjes.”

Moeder en kind

Een ijzeren wet in de melkveehouderij is dat koeien kalfjes moeten krijgen, omdat ze anders geen melk geven. De kalfjes worden vervolgens snel weggehaald bij hun moeders: het gaat immers om de melkopbrengst. Tegelijkertijd betekent dat wel een pijnlijke scheiding tussen moeder en kind, die naar elkaars nabijheid verlangen, zoals alle zoogdieren. “Daarom hebben we besloten de kalfjes de eerste 3 maanden bij de koeien te laten. Daar moet je 100 procent achter staan, want het is moeilijk te organiseren.” En het zorgt voor veel minder inkomsten: een kalf drinkt die eerste 3 maanden 1500 liter melk. “Na 3 maanden kunnen de kalfjes zonder melk en volledig op gras en ons eigen graan leven. Geleidelijk gaan ze dan weg bij hun moeder.”

De koeien op Ruimzicht leveren dus veel minder melk voor de verkoop. Maar dat heeft ook voordelen. “We hoeven nog maar één keer per dag te melken, in plaats van twee keer. Daardoor gebruiken we minder elektriciteit voor de melkmachines en ook voor koeling, want ’s ochtends na het melken verwerken Gerjo en ik de melk zelf. Minder energie gebruiken hoort ook bij kringlooplandbouw.”

Jara loopt naar de kaasmakerij op het erf, waar ze alle melk verwerken. Via een trapje kom je in de kaaskelder, waar het stevig naar gefermenteerde zuivel ruikt. Op rijen houten planken liggen kazen in allerlei tinten, inclusief schimmellagen. Gerjo en Jara coaten hun kazen niet met plastic, maar laten een natuurlijke, eetbare korst groeien. “Het heeft 2 jaar geduurd voordat we de daarvoor benodigde stabiele schimmelcultuur hadden. Tot die tijd moesten we handmatig

“Minder energie gebruiken hoort ook bij kringlooplandbouw”

ongewenste schimmels van de kazen verwijderen.” De kaas wordt verkocht in de eigen boerderijwinkel, andere winkels, restaurants en als ‘kaaspost’ via de eigen webshop.

Ook de wei, restproduct van het kaasmaken, wordt niet verspild, maar aan het koppeltje varkens gevoerd, dat verder leeft op groenafval van een paar biologische winkels uit de buurt en doorgeschoten groenten van de tuinderij. Voor de varkens geldt hetzelfde als voor de koeien op boerderij Ruimzicht: uiteindelijk eindigen ze bij de slager. “Als stagiair bij Ruimzicht heb ik daar wel mee geworsteld”, vertelt Jara. “Dan was ik boos en verdrietig als een koe naar de slager ging.” Het zette haar aan het denken over wat het betekent om vlees en zuivel

te eten. Haar conclusie: “Evenwichtige ecosystemen zonder dieren bestaan niet. De hele natuur is eten en gegeten worden en dieren zijn daarin een onmisbaar onderdeel. Als je jezelf onderdeel maakt van dat systeem, dan is dat heel mooi. Met veganisme zet je jezelf als mens buiten de natuur.” Het is wel belangrijk dat het aantal dieren afgestemd is op de draagkracht van de grond: met de 47 hectare land van Ruimzicht is de kringloop bijna rond. “Bijna, want eigenlijk zou de ontlasting en urine van onze klanten die groente, brood, kaas en zuivel eten, ook nog terug op het land moeten.”

Te veel droge jaren

Kun je genoeg verdienen met zo’n kleine veestapel? “Met de weersomstandigheden van 10 jaar geleden kon het uit. Nu niet meer. Er zijn te veel droge jaren geweest, en 2023 en 2024 waren juist veel te nat, toen stond een belangrijk deel van ons land onder water”, vertelt Jara. Ruimzicht zit op de Achterhoekse zandgronden in een van de meest droogtegevoelige gebieden van Nederland. Te veel droogte betekent te weinig gras en dan moet er dus duur biologisch hooi worden ingekocht. Klimaatverandering maakt kringlooplandbouw hier lastiger. Vandaar dat Ruimzicht extra activiteiten als workshops, rondleidingen en maaltijden organiseert. “Niet alleen vanwege de inkomsten, maar ook omdat we onze boerderij willen delen met anderen. Veel mensen hebben te weinig contact met natuur en dieren: hier hebben ze de gelegenheid.”

Al met al betekent het wel keihard werken: zowel Jara als Gerjo werken welkelijks 80 tot 100 uur. “Wij zijn knettermoe”, erkent Gerjo, die zich op het eind van de rondleiding bij het gesprek voegt. “Maar de hele maatschappij lijdt onder het huidige systeem, wij niet alleen. Wij hebben als voordeel dat wij met iets heel moois bezig zijn. Vanmorgen stond ik even op het erf heerlijk te genieten van het uitzicht over de weilanden, de koeien in de verte. Dan voel je dat het klopt.” ■

Jara van Rooij

Kippen scharrelen in de stal

Doe het lekker zelf/fermenteren

Een beter milieu, waar begin je? Bij de grote vervuilers, natuurlijk. Maar je kunt ook zelf aan de bak. Door je overtollige groenten niet weg te mieteren, maar ze te fermenteren, bijvoorbeeld. Zelfs doe-het-groener Hilde Wijnen kan het!

TEKST: HILDE WIJNEN ILLUSTRATIES: PÉPÉ SMIT

Ik fermenteer, dus ik besta

Duizenden koelkastloze jaren lang was eigenhandig fermenteren de gewoonste zaak van de wereld. De hele planeet deed het. En trouwens, zeker de helft daarvan doet het nog steeds, alleen hier in het Westen ging het ambacht bijna verloren. Maar sinds een jaar of 15 is de kunst herontdekt en verhipt, en vliegen de fermentatiebijbels met de meest rottige woordspelingen je om de oren. Ook ik heb lucht gekregen van deze oldskool techniek die ervoor zorgt dat je voedsel kunt bewaren tot in de eeuwigheid. En omdat ik graag een eind wil maken aan de verpieterende paprika's en schimmelige spitskool die ik regelmatig in mijn keuken aantref, wil ik er ook aan geloven.

Goeroes en helden

Aan goeroes geen gebrek. Het internet staat er bol van. Ik ga in de leer bij stads-genoot Anne. Zij ontdekte fermentatie toen ze op zoek ging naar een methode om haar vaak al ietwat verlepte voedsel-bankgroenten voor de ondergang te behoeden. Voor ze het wist was ze eraan verslingerd. Sindsdien deelt ze met haar No Waste Brigade elke week (zo goed als gratis!) alles wat ze leert over fermenteren, inleggen en inmaken. Kortom: een held om van te houden als je van houdbaar houdt.

teren, inleggen en inmaken. Kortom: een held om van te houden als je van houdbaar houdt.

De basics

In de keuken van het buurthuis waar de magie plaatsvindt, gaan we eerst aan de slag met de basics. Vandaag maken we zuurkool en kimchi. Voor dit doel heeft Anne een paar onverkoopbare spitskolen en Chinese kolen van de biologische markt meegenomen. Ze vertelt dat veel van ons eten zo dood is als een pier. Door het te fermenteren, gaat het weer leven. Hoe dat zit? Met fermentatie gebruik je micro-organismen – springlevende bacteriën, gisten en schimmels dus – om voedsel te transformeren. Ze maken groenten niet alleen langer houdbaar, ook de smaak en textuur verandert erdoor. Bovendien schijnt het een zegen te zijn voor je darmflora.

Het eerste wonder

We beginnen met het zo dun mogelijk snijden van de spitskolen. Ieder krijgt een half exemplaar. De reepjes gaan in een kom en eroverheen strooien we zout: een onmisbaar ingrediënt in fermentatieland.

Volgens Anne zorgt het ervoor dat de gewenste melkzuurbacteriën groeien en jaagt het de slechteriken weg. Ook onttrekt het water aan groenten. Dat is belangrijk, want dat hebben we nodig voor de fermentatie. Nu volgt het eerste wonder: we gaan de kool kneden en terwijl we dat doen, verandert de inhoud van de kom langzaam in een minipoel. Wat een water komt er vrij! Als de spitskool drijft in het vocht, is het tijd om het geheel in een (goed schoongemaakte) weckpot te stoppen. We doen er wat

laurierblad en jeneverbessen bij, stampen de boel aan tot de kool onder water staat en doen de pot dicht. Die mag thuis op het aanrecht verder fermenteren.

Massage-skills

De kimchi is iets bewerkelijker. De Chinese kool is al gepekeld (met zout bestrooid) door Anne. Dat heeft ze de dag ervoor gedaan. Kimchi is een Koreaanse uitvinding. Er zijn net zoveel kimchi-recepten als huishoudens in Korea en die worden, vertelt Anne, van schoonmoeder op schoondochter doorgegeven. Ondertussen snijd ik de kool in reepjes en doe er ook nog zielige wortels doorheen. Daarna kneden we er weer op los, maar dit keer doen we dat met handschoenen. Want voordat we onze massage-skills op de stukjes chinese kool botvieren, gaat er nog een speciale, pittige pasta doorheen, met als belangrijkste ingrediënt gochugaru, ofwel Koreaans chilipoeder.

Fermentatiealtaar

Als alle kool- en wortelstukjes oranje-rood zijn gekleurd en baden in voldoende vocht, wordt ook dit mengsel opgepot. Op advies van Anne laten we een ruimte van twee vingers dik tussen groenten en deksel voor het geval de inhoud van de pot lekker aan het borrelen slaat. Dit deden we ook bij de zuurkool. Essentieel is wel dat het spul helemaal onder water blijft staan. De groenten in onze potten fermenteren namelijk alleen als er geen zuurstof bij komt. Om te voorkomen dat de kool en de wortel gaan drijven, leggen we er voordat we de pot sluiten, een opgevouwen koolblad op. We zijn zo gloeiend trots op onze prachtige productie dat er

groepsgewijs gefantaseerd wordt over een fermentatiekast – nee, een fermentatiealtaar! – waarin we onze maaksels tentoon kunnen stellen in plaats van ze af te schepen met een klein hoekje op het aanrecht.

Kefirkolonie

Nu ik de eerste stap in de wereld van fermenteren heb gezet, wil ik meer. En dat is er ook. Veel meer! Waterkefir bijvoorbeeld, een makkelijk te maken frisdrankje, waarvoor je een SCOBY (Symbiotic Culture of Bacteria and Yeast) nodig hebt. SCOBY's heb je in alle soorten en maten, maar in dit geval heb ik waterkefirkorrels nodig. Van Anne krijg ik een kolonie mee naar huis. Onderweg maak ik een tussenstop bij de biologische super om meer benodigdheden, zoals vijgen en rozijnen, te kopen. De kassamedewerker en een klant blijken fervente kefirhobbyisten: ze zien aan mijn aankopen en de pot in mijn hand meteen wat ik van plan ben. Nou ja! Blijkbaar zijn er meer fermenteerfanaten onder ons dan ik dacht.

Een nieuw huisdier

Als je met kefir begint, is het alsof je een nieuw huisdier hebt, hoor ik van Anne. De korrels hebben regelmatig voedsel nodig en groeien als kool. Twee dagen later drink ik al mijn eerste slokje huisgemaakte kefir. Een halve week daarna proef ik de zuurkool en neem een hap kimchi. Wonder nummer twee: het lijkt er sterk op dat al mijn experimenten zijn geslaagd. Ik feliciteer mezelf met het heuglijke nieuws: ik fermenteer, dus ik besta! ■

Doe het lekker zelf (en nu jij)!

- 1 Leen of koop een fermentatieboek en ga in je eentje het experiment aan
- 2 Of zoek een goeie goeroe en doe een cursus of workshop
- 3 Pekel, hak, kneed, bottel en verwonder erop los
- 4 Plak etiketten op de potten en schrijf op wat je erin stopt
- 5 Vergeet de datum niet
- 6 Even wachten, en smul ze!

KOSTEN:

Als je no-waste te werk gaat: noppes voor de groenten

Zonder zout geen succes: Een kilo kost ongeveer € 2

Biologische gochugaru: rond € 6 per 100 gram. Bij de toko aanzienlijk minder

Kefirkorrels: zoekt en gij zult gratis vinden!

Verder: citroensap (€ 2 per 200 ml), vijgen (€ 6 voor 250 gram), rozijnen (€ 5 per pond), suiker (€ 4 per kilo)

“Ook bacteriën hebben bescherming nodig”

Wie het leven op aarde wil beschermen, kan niet om bacteriën heen, zegt bioloog Kent Redford. Ze hebben namelijk met dezelfde bedreigingen te maken als planten en dieren, maar krijgen lang niet dezelfde aandacht.

TEKST: TOON LAMBRECHTS BEELD: SHUTTERSTOCK

Bacteriën en andere micro-organismen zijn cruciaal voor ecosystemen, maar natuurbehoud ziet deze onzichtbare wereld vaak over het hoofd. Toch zijn ook zij gevoelig voor verlies van leefgebied of een veranderend klimaat: ze lopen het risico om uit te sterven.

Dat moet anders, aldus Kent Redford. Hij is hoofd van Archipelago Consulting in Portland (VS), een organisatie gespecialiseerd in natuurbehoud en -herstel. In een open brief, gepubliceerd in *Science*, pleitte hij samen met een groep collega-wetenschappers ervoor de bescherming van bacteriën serieus te nemen. Een werkgroep van de International Union for Conservation of Nature moet hun ideeën concreet maken.

“Bacteriën hebben een reputatieprobleem”, zegt Kent. “De rekken van de supermarkt liggen vol met producten die beloven 99 procent van de bacteriën bij je thuis te doden. We zien ze als ziektemakers, of als verantwoordelijk voor bedorven eten. Dat is al zo sinds Antoni van Leeuwenhoek met de uitvinding van de microscoop de bacteriële wereld voor ons opende. Die wereld werd geïntroduceerd als iets negatiefs en dat denkbeeld overheerst nog steeds. Jammer, want maar enkele duizenden bacteriën zorgen voor problemen, terwijl er misschien wel miljarden soorten bestaan.”

Je pleit ervoor om bacteriën, net als dieren en planten, te beschermen waar nodig. Waarom eigenlijk?

“Natuurbehoud draait om het beschermen van leven op aarde en bacteriën zijn de belangrijkste levensvorm. Na planten vormen ze de grootste hoeveelheid biomassa op aarde. Ze zijn de meest diverse groep in het levensweb en hebben een complexe evolutionaire geschiedenis.

En er zijn meer redenen waarom het belangrijk is. Bacteriën spelen een essentiële rol in de ecosystemen die ons bestaan op aarde mogelijk maken, en in het vermogen van deze ecosystemen om zich aan te passen aan een veranderend klimaat. Een belangrijk deel van onze voedselproductie steunt op bacteriële processen, denk maar aan brood, wijn of kaas. In de biomedische wereld is er een grote interesse om micro-organismen te gebruiken voor de productie van medicijnen en andere chemische verbindingen.”

Bacteriën hebben dus te maken met dezelfde bedreigingen als dieren en planten, maar zijn er ook nog specifieke risico's?

“Zeker! De consumptie van antibiotica en antivirale medicatie is een concrete bedreiging. We staan er haast nooit bij stil, maar via onze urine en uitwerpselen komen er veel medicijnresten in het leefmilieu terecht, vooral in het water. Dat beïnvloedt het

microbieel leven in water en bodem enorm, en we begrijpen nog lang niet volledig hoe ernstig die impact is.”

Natuurbehoud draait om te bewaren wat er is, of te herstellen wat er was. Maar bacteriën ontwikkelen zich continu en laten zich lastig indelen. Hoe past dat in ons idee van natuurbehoud?

“Dat idee is inderdaad aan herziening toe. Door de veranderingen in ons klimaat rijpt het inzicht dat wat was, niet meer zo zal zijn. We leven in een fundamenteel veranderende wereld en natuurbehoud moet zich aan die nieuwe realiteit aanpassen. Een nieuw, interessant idee voor de bescherming van bacteriën, is het behoud van evolutionair potentieel. Dat houdt in dat we organismen de kans geven te evolueren op een manier die past bij hun biologie. Met andere woorden: ze de ruimte geven zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden zonder dat wij daar te veel ingrijpen. Niet ver van hier liggen bijvoorbeeld de Niagarawatervallen. Daar leeft een unieke gemeenschap van bacteriën die nergens anders voorkomt. Maar de omstandigheden veranderen. Het debiet (de hoeveelheid water die per seconde naar beneden stroomt – red.) van de watervallen vermindert, en het water wordt warmer. We kunnen deze gemeenschap niet behouden zoals ze was, maar we kunnen de bacteriën wel de kans geven zich aan te passen aan minder en warmer water zonder extra menselijke stressoren.”

Hoe kan een strategie om bacteriën te beschermen er concreet uitzien? Denk je aan bescherming op hun eigen plek, of aan het verzamelen van micro-organismen in collecties?

“Een combinatie van beide. Plaatsgebonden bescherming is essentieel. Het is een denkoefening die we nog moeten maken, maar het is duidelijk dat veel plekken met waardevolle bacteriegemeenschappen niet de bescherming krijgen die ze verdienen. Een goed voorbeeld is Cuatro Ciénegas, een zoutlagune in het noorden van Mexico. De plek is beschermd, maar het is er nog wel toegestaan om water op te pompen voor de landbouw. Hierdoor verdrogen de natte gebieden, wat niet alleen planten en dieren in de problemen brengt, maar ook de unieke diversiteit aan microbieel leven. Die hebben heel veel waarde voor de wetenschap, omdat ze verwant zijn aan de micro-organismen die ooit als eerste de vaste grond koloniseerden. Daarnaast is het noodzakelijk om collecties aan te leggen, in lijn met de wereldzadenbank op Spitsbergen. Dat gebeurt nu al,

maar er is behoefte aan een systematische en gecoördineerde aanpak. Veel ecosystemen staan zwaar onder druk of verdwijnen, en met hen hele gemeenschappen bacteriën, waarvan we de meeste niet eens kennen. Vooral collega's die onderzoek doen naar micro-organismen in de cryosfeer, de koude kant van de aarde zeg maar, zien samen met gletsjers en permafrost een enorme diversiteit aan micro-organismen verdwijnen.”

Hoeveel soorten bacteriën er op aarde voorkomen, weten we niet, maar het zijn er miljarden. Is het geen onbegonnen werk om die allemaal te beschermen?

“De vraag is welke classificatie-eenheid je hanteert als het om bescherming gaat. In natuurbehoud draait het meestal om een classificatie in soorten, maar dat heeft weinig zin bij bacteriën, die zich niet zo makkelijk in soorten laten opdelen.

Stammen – verzamelingen micro-organismen met een gedeelde voorouder – zijn al geschikter, maar veel collega's vinden ‘consortia’ het beste uitgangspunt. Dat zijn gemeenschappen van micro-organismen die als groep functioneren. Bacteriën zijn namelijk nauw met elkaar verbonden, en met andere soorten trouwens, waarmee ze samen een holobiont vormen.”

Een holobiont?

“Als je 's morgens in de spiegel kijkt zie je één individu. Maar eigenlijk staart daar een

heel ecosysteem terug. Meer dan de helft van al het genetisch materiaal in ons lichaam is van de bacteriën met wie je samenleeft, en waar je niet zonder kunt. Die genetische verwevenheid tussen een dier of plant met gemeenschappen van micro-organismen, noemen we een holobiont. Dit idee van verwevenheid krijgt steeds meer voet aan de grond. Neem het onderzoek naar het aanpassen van landbouwgewassen aan minder voorspelbare klimatologische omstandigheden. Alleen kennis van planten en hun genetica is niet genoeg. Je moet ook begrijpen welke gemeenschappen van micro-organismen ermee samenleven, bijvoorbeeld bij landbouwgewassen als rijst of tarwe. Dieren, planten en bacteriën vormen evolutionaire eenheden, en die moeten we ook als zodanig begrijpen én beschermen.”

Commentaar

Anne Willems en Ciska Veen reageren op Kent Redford. Zie volgende pagina.

Anne Willems
Professor microbiologie Universiteit Gent

“De oproep van Kent Redford bevat zeker interessante ideeën. Het beschermen van leefgebieden waar unieke microbiële gemeenschappen voorkomen is nuttig, en sluit aan bij beleid waar de lokale bevolking al mee vertrouwd is. Maar we kunnen habitats nooit volledig afschermen van de impact van klimaatverandering. Organismen, zeker bacteriën, zullen zich aanpassen aan deze nieuwe realiteit. Ze leven al bijna 4 miljard jaar op aarde, veel langer dan wij, en zullen ons waarschijnlijk overleven omdat ze gemakkelijker evolueren.

Het opslaan van stalen uit een specifieke omgeving, inclusief een gemeenschap aan bacteriën, is een andere aanpak. Niet alle leden van die gemeenschap zullen dat echter overleven. Daardoor verandert de samenstelling en mogelijk ook het functioneren ervan. Consortia van micro-organismen bewaren is dus geen eenvoudige opdracht, en onze kennis over hoe dat te doen is nog volop in ontwikkeling.

“Bacteriën zullen ons overleven omdat ze zich gemakkelijker aanpassen”

Ook genetische informatie van micro-organisme bewaren is een optie. Zulke collecties kunnen in de toekomst heel nuttig blijken als er nieuwe technologische mogelijkheden opduiken. Er bestaan natuurlijk al veel wetenschappelijke collecties waar micro-organismen bewaard worden. Het gaat daarbij vaak wel over bacteriën die kweekbaar zijn in

een lab. Dat is voor de meeste bacteriën nog niet het geval. Het idee om bacteriële gemeenschappen te beschermen en te bewaren, ter plekke of in collecties, is een waardevolle benadering, maar dus ook een complexe opdracht.

Het beschermen en verzamelen van bacteriën is ook belangrijk voor de ontwikkeling van de wetenschap. Een klassiek voorbeeld is de ontdekking van de *Thermus aquaticus*, een micro-organisme dat geïsoleerd werd uit een warmwaterbron in Yellowstone National Park. Deze bacterie groeit het best bij een temperatuur van 70 graden, en bevat unieke enzymen. Een van deze hitte-resistente enzymen, DNA-polymerase, speelt een belangrijke rol in het onderzoek naar DNA. Onze kennis over genetische eigenschappen, verwantschappen en evolutie zou veel minder ver ontwikkeld zijn zonder dit enzym.”

Ciska Veen
Bodemecoloog Nederlands Instituut voor Ecologie (NIOO-KNAW)

“Het is een goed idee om na te denken over het beschermen van het onzichtbare leven om ons heen. Mijn werk spitst zich toe op wat er gebeurt in de bodem. Daar leven hele gemeenschappen van organismen die haast onzichtbaar blijven. Bacteriën, maar ook schimmels, aaltjes, micro-arthropoden, minuscule insecten, ga zo maar door. Daarom pleit ik ervoor verder te kijken dan enkel bacteriën.

Uiteraard spelen bacteriën een belangrijke rol in het bodemleven. Samen met schimmels, die ook onder micro-organismen vallen, vervullen ze veel basale functies. Denk aan het omzetten van organisch materiaal in voedingsstoffen

voor planten en andere organismen. Ze maken deel uit van een complex ondergronds voedselweb. We weten eigenlijk nog maar weinig over dit leven onder de grond, maar gaan er wel erg onvoorzichtig mee om.

Klassieke natuurbescherming draait vooral om de bescherming van soorten. Dat is anders bij nieuwe vormen van natuurbescherming en -herstel, zoals bijvoorbeeld rewilding. Daar ligt de nadruk op het herstel van een functioneel ecosysteem, iets waarbij een gezonde bodem van essentieel belang is. Bij natuurherstel herstelt plantengroei zich bovengronds vaak relatief snel. Onder-

“Je kunt bodems herstellen met organismen van elders”

gronds verloopt het herstel veel trager, want bodemorganismen migreren maar langzaam. Dit *legacy effect*, het historisch effect van vorige vormen van landgebruik, kan lang doorwerken.

Een mogelijkheid om het bodemherstel te bevorderen is het inbrengen van bodemstalen uit een ander natuurlijk gebied. De bacteriën, schimmels, aaltjes en andere organismen daarin geven de verstoorde bodem een steuntje in de rug. Het bespoedigt zelfs het bovengronds herstel. We hebben dit in verschillende experimenten getest, en het werkt behoorlijk goed, althans op de voedselarme zandgronden in de buurt van ons instituut.

Hier en daar wordt het inbrengen van bodemstalen al in de praktijk toegepast. Maar voorzichtigheid is geboden: het werkt niet overal. Daarom dat is, weten we nog niet goed. Daarom moet er goed worden nagedacht voordat bodemstalen van de ene plek naar de andere worden overgebracht, of organismen uit collecties worden uitgezet. Als het misgaat onder de grond valt dat moeilijk te controleren, laat staan terug te draaien.” ■

MARIEKE NOOREN

Marieke Nooren van theatergezelschap Gouden Haas biedt in haar werk ruimte aan ecologische rouw én handelingsperspectief.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“O nze voorstelling *Herinner ons* gaat over het verlies van plant- en diersoorten. Mis je die als ze er niet meer zijn? Rouw je erover? Wij geven daar ruimte aan. Dat klinkt zwaar, maar we zorgen ook voor luchtigheid, door bijvoorbeeld de mensheid te bekijken vanuit het perspectief van een pissebed. En we doen aan ‘nazorg’, zoals samen zingen, of met een oefening de natuur leren eren. Ook vragen we iedereen om ambassadeur te worden van een plant of dier op de rode lijst: mensen krijgen een zakje onkruidthee van Wilder Land met daarop de naam van zo’n soort. We vragen ze om aan vrienden en familie over hun beestje te vertellen, zodat het in ieder geval niet geruisloos verdwijnt. Zo hopen we een kanteling van egocentrisch

naar eco-centrisch gedrag op gang te brengen.”

Klimaatverdriet

“We reizen ook rond met de installatie *De Groene Kliniek*, waar je terecht kunt met eco-emoties als landschapspijn, ramkoersrazernij of avocadoschaamte. Het idee ontstond toen ik las over klimaatpsychologie. Er lopen zoveel mensen rond met deze gevoelens, hoogste tijd om er woorden aan te geven en ze serieus te nemen. In de kliniek krijg je een gesprek met een klimaatpsycholoog en daarna een recept van de ‘klimaat-apotheker’. Dat kan een praktische tip zijn, een boek of een link naar een actiegroep. We zijn ook een versie voor middelbare scholen aan het maken, samen met twee Fair Future Generators

van Milieudefensie. Scholieren hebben deze emoties immers ook, maar onze termen sluiten nu nog te weinig bij ze aan.”

Je bent niet alleen

“We gebruiken altijd een lichte, soms absurdistische toon, maar de achtergrond van alles wat we doen is serieus, gebaseerd op wetenschappelijke inzichten. Feiten benoemen alleen is niet genoeg, juist vanuit emoties kun je in actie komen. Theater is voor mij een gezamenlijke denk- en verbeeldingsruimte. Je komt samen, deelt gevoelens en merkt: ik ben niet alleen. Dat besef kan een zaadje planten. Misschien is dat wel de belangrijkste rol van kunst in deze crisis.” ■

“Er is hier geen moeras ontstaan, het is teruggekomen”

Na een blunder bij de aanleg van een kantorencomplex kwam een grote bouwput onder water te staan. Nu, bijna 20 jaar later, bruist de plek in de Brusselse gemeente Vorst van het leven. De buurt sloot de Marais Wiels in het hart en strijdt voor de bescherming van de wilde, spontane natuur.

TEKST EN BEELD: TOON LAMBRECHTS

Marais Wiels

Maandagochtend. Brussel maakt zich op voor een nieuwe week. Ook in de deelgemeente Vorst, vlakbij het Zuid-station, is het druk. De meeste voorbijgangers hebben geen oog voor het gat in de schutting tussen cultureel centrum Brass en het WIELS-museum voor moderne kunst. Ten onrechte, want wie de moeite neemt om te kijken, ziet een vijver vol vogels, omzoomd door riet en bomen. Een stukje natuur, verrassend wild voor een van de meest dichtbebouwde wijken van de stad.

Een pad net naast de voormalige brouwerij Métropole, statig maar vervallen, leidt naar het terrein. Hier, ingeklemd tussen de Van Volxemlaan en de treinsporen, ligt het Marais Wiels, een van de interessantste groene plekken van de stad. Ondanks het vroege uur is er al volk. Enkele thuislozen hebben er de nacht doorgebracht in hun tentjes. Een groep schoolkinderen krijgt uitleg van een imker over bijen. Even later mogen ze in de korven kijken, elk gekleed in een imkerpak, net kleine ruimtevaarders.

Het pad loopt om de vijver heen, langs een spoorbedding met zijn immer veranderend canvas aan graffiti. Het riet en de wilgen zijn behoorlijk hoog opgeschoten. Iets verderop, in de schaduw van het museum, staan een paar rijen houten bakken, bedoeld als volkstuintjes. Veel groeit er niet meer in deze tijd van het jaar, alleen wat pompoenen, kruiden en spruitjes.

Verstopt

Ook Geneviève Kinet is al vroeg in de Marais Wiels. Ze is bezorgd om de zwanen. Een paar dagen geleden zijn er twee gestorven. Waarom is niet duidelijk. “Eigenlijk is de Marais Wiels niet zo geschikt voor zwanen. Te klein, en omringd door hoge gebouwen, wat het hen moeilijk maakt af- en aan te vliegen. In de 5 jaar sinds ze zich hier vestigden, hebben we al verschillende keren de brandweer moeten optrommelen omdat ze ergens vastzaten.” Ze heeft haar fototoestel meegenomen, want er is een nieuwe vogel opgedoken: een ijsvogel.

Schoolkinderen krijgen uitleg van een imker over bijenkasten

Het was Geneviève die in 2015 de plek ontdekte, goed verstopt achter een schutting. “Als ik wandel met mijn hond, duik ik graag steegjes en weggetjes in die ik niet ken. Zo ook die dag. Hoewel de plantengroei er hier 10 jaar geleden lang nog niet zo weelderig bijstond als vandaag, maakte de schoonheid van het water een diepe indruk. Ik was al betrokken bij een buurtgroep die bezig was met kleine initiatieven in de wijk. Samen zijn we er meteen opgesprongen.”

Marais is Frans voor een moerassig gebied. De buurtbewoners kwamen met die naam op de proppen na een rondleiding van amateurbioloog Léon Méganck. Alhoewel men eerst Forest Plage/Vorst Strand in gedachten had, vertelt Geneviève. “Daar zijn we snel van afgestapt. Strand doet denken aan zwemmen, en dat is hier niet de bedoeling. Het was ons als buurtbewoners ook niet meteen duidelijk hoe groot de natuurwaarde van dit vergeten stukje stad wel is. Uiteindelijk hebben we gekozen voor Marais Wiels, een naam die zowel de ecologische waarde als de geschiedenis van de plek weergeeft.”

“Het open water zorgt voor verkoeling in de buurt”

Feeën van het moeras

De groep buurtbewoners verenigde zich in de vzw Marais Wiels Moeras. De leden noemen zich ‘feeën van het moeras’. In de jaren die volgden, zetten zij een hele reeks projecten op om het stukje groen toegankelijker te maken voor de rest van de buurt. Eerst werd er met man en macht afval geruimd. Toen kwamen er moestuintjes en bijenkasten, bankjes van afvalmateriaal, infoborden over het leven in de Marais, rondleidingen en kunstprojecten.

En dat werkte: de rest van de buurt vond hun weg naar het moeras. Dat is belangrijk, in een wijk die lijdt onder een gebrek aan groen en open ruimte, vertelt Geneviève. “De Marais Wiels is een deel van het buurtweefsel geworden. Niet voor iedereen, want het wilde karakter ervan schrikt sommige mensen af. Het is waar dat hier mensen zonder thuis de nacht doorbrengen, en dat er jongeren rondhangen. Maar ook zij maken deel uit van de stad. Als er problemen zijn, regelen we dat onder elkaar. De moestuintjes hebben veel nieuw volk naar de plek gebracht, en scholen in de buurt hebben hun weg gevonden. De Marais Wiels is een plek van ontmoeting geworden. Vrij, niet commercieel, zo noodzakelijk in een buurt waar de meeste mensen het absoluut niet breed hebben.”

Bouwkundige flater

Uit het ondiepe water van de Marais steken de toppen van rijen betonnen palen omhoog. Fijn voor de watervogels, maar het is met deze palen dat het allemaal begon. De plek herinnert aan de ontwikkelingen die het kapitalisme de laatste 150 jaar doormaakte. In de negentiende eeuw was België een van de koplopers van de industrialisering. Een nieuwe spoorlijn ontsluit Vorst. De brouwersfamilie Wielemans-Ceuppens bouwt in 1881 een industriële brouwerij op de natte gronden in de Zennevallei. Het spoor brengt steenkool en ingrediënten, water is er genoeg onder de grond.

Honderd jaar later, in de jaren tachtig van de vorige eeuw, breekt een periode aan van globalisering en schaalvergrotingen. West-Europa de-industrialiseert. De brouwerij sluit de deuren en een deel van de gebouwen wordt gesloopt om ze makkelijker te verkopen. Dat gebeurt in 2001. Brussel heeft geen behoefte meer aan industrieterreinen, maar aan kantoorgebouwen. In 2007 startte projectontwikkelaar JCX Immo hier met de bouw van kantoren, 7 jaar na aankoop van de grond. Bij de fundering liep het echter mis. Een *accident de parcours*, een bouwkundige blunder, aldus professor Boud Verbeiren, gespecialiseerd in stedelijke hydrologie. “Bij de aanvang van de werken heeft men betonnen pijlers in de bodem aangebracht, net omwille van de vochtige ondergrond. Daarbij is er door de dunne kleilaag aan de oppervlakte geboord, recht in een grondwaterlaag. Dat water kwam naar boven en de vijver was een feit.” Een jaar nadat de bouwput onderloopt, breekt de financiële crisis van 2008 uit. De bouw valt stil, de vraag naar kantoorruimte stort in.

Pogingen om de bouwput leeg te pompen liepen op niets uit. Niet verwonderlijk, legt Boud uit. “Het water in de Marais komt uit de bodem omhoog en wordt constant aangevuld door insijpeling uit hogere zandlagen. De vijver staat in verbinding met het grondwater.” Dat het grondwater zo dicht onder het oppervlak zit, is niet verrassend. Brussel betekent

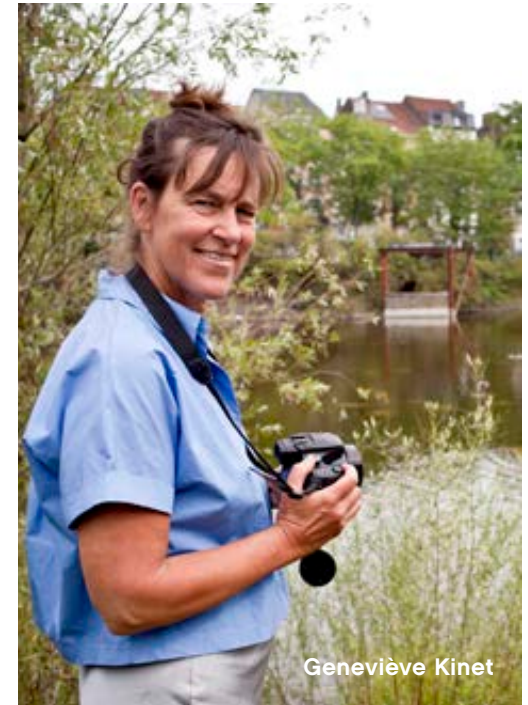
letterlijk ‘plek in het moeras’. De stad ontstond aan de zompige oevers van de rivier de Zenne en haar vele beken. Maar de relatie tussen Brussel en water raakte getroebleerd. De overkapping van de Zenne en de zijriviertjes in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende een keerpunt. Vandaag zijn het vooral plaatsnamen zoals Schaarbeek of Molenbeek die eraan herinneren dat de stad met de voeten in het water staat.

Ondanks twee eeuwen verwoede pogingen om het water weg te stoppen, blijft het een niet te ontkennen kracht. Dat stemt hoopvol, vertelt hydroloog Boud. “Marais Wiels laat zien dat door water een plaats te geven er al snel een groene plek kan ontstaan die niet alleen waardevol is voor de natuur, maar ook voor de Brusselaars. De aanwezigheid van open water zorgt voor verkoeling in een dichtbebouwde buurt en vermindert het risico op overstromingen. Het biedt ruimte voor planten, dieren en mensen, en schept verbinding. Geen wonder dat de buurt de Marais in het hart sloot.”

Opruimen als verzet

Toch is de Marais Wiels een betwiste plek, al sinds Geneviève Kinet en de buurtbewoners het ontdekten. “Het was – is eigenlijk – een lange strijd. Al gauw kwamen we te weten dat er nieuwe bouwplannen op tafel lagen. Dit keer geen kantoorgebouwen, maar woningen, een soort van gated community, inclusief ondergrondse parkeerplaatsen. We zijn ons gaan informeren en hebben een hele reeks bezwaarschriften ingediend, een protestmars gehouden, en nog andere speelse acties uitgevoerd.” Daarop werd de bouwvraag verworpen, maar de projectontwikkelaar diende een nieuwe in met wat minieme aanpassingen.

Geneviève: “Daarbij had de gemeente een probleem: hoewel het terrein was uitgegroeid tot een ecologisch bijzonder waardevolle plek, bestond de vijver eigenlijk niet, omdat hij niet op de kaart stond. Volgens hen, en volgens de eigenaar van de grond, ging het gewoon om een overstroming.” Als protest organiseerde de

Geneviève Kinet

actiegroep elke zondag opruimacties, de zogenoemde *crades parties*. “Geen pretje, want het was er een smeerboel. Maar het gaf wel bekendheid aan de plek en aan de dreiging van een nieuw bouwproject. Voor ons waren de opruimacties ook een manier om ons, als buurt, het terrein toe te eigenen.”

Toen kwam Covid, en viel alles stil. Na de pandemie gebruikte het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een deel van de Europese herstellfondsen voor de aankoop van de grond. Deels om in te richten als groene ruimte, maar ook met het plan om op het droge stuk sociale woningen te realiseren. Het grootste deel van het moeras werd wél alvast als waterlichaam opgenomen in de hydrografische atlas, wat juridische bescherming biedt. Maar dat is te weinig, vindt de groep Marais Wiels Moeras. En dus gaat de strijd verder. “Men wil zo’n tachtig woningen realiseren op een deel van het terrein. Brussel heeft weliswaar een woningtekort, maar dit project zal het verschil niet maken, terwijl er zo’n rijk stuk natuur opgeofferd wordt. Tegelijkertijd staat er in de stad meer dan een miljoen vierkante meter kantoorruimte leeg.”

Niets doen

‘Le projet existe déjà, c’est la nature qui l’a fait!’ Het project is al klaar, de natuur heeft

De zwanen van Marais Wiels met de oude brouwerij op de achtergrond

haar werk gedaan, zo luidt een van de slogans van de feeën van de Marais Wiels. “Men wil van alles doen met dit terrein. Een stukje natuur, een fietspad, een speeltuin en een plein voor de buurt”, vertelt Geneviève. “Op zich geen slechte ideeën, maar teveel voor een kleine plek als deze. De verschillende herinrichtingsplannen die op tafel liggen, zouden de biodiversiteit en de ruimte voor de natuur drastisch inperken. Gewoon niets doen blijkt bijzonder moeilijk voor een overheid.”

Binnen de stadsontwikkeling leeft het idee van gedeelde functies sterk. Een waardevol concept, maar er zijn grenzen aan wat gedeeld kan worden, zegt ook Simon De Muynck, coördinator van het Brusselse Centrum voor Stedelijke Ecologie. “In de Marais Wiels wil men uiteenlopende functies samenbrengen: een functioneel ecosysteem met een hoge biodiversiteitswaarde, maar ook open ruimte voor recreatie. Daarnaast is er behoefte aan woningen. Echter, niet alles kan. Zeker op zo’n kleine oppervlakte komen al deze functies in conflict met elkaar.”

De plannen gaan ook voorbij aan het feit dat de Marais Wiels al heel wat ecosystemendiensten vervult, zegt Simon. “En dan is het idee van ecosystemendiensten ook nog beperkt, omdat het louter gaat over wat natuur doet voor de mens, zonder oog te hebben voor de belangen van andere levende wezens. Maar zelfs dan heeft de Marais Wiels veel te bieden. Vooral het verkoelend effect van een toch

“Gewoon niets doen blijkt bijzonder moeilijk voor de overheid”

omvangrijke plas is belangrijk voor de buurt, die erg gevoelig is voor hittestress. En dat zal de komende decennia alleen maar toenemen.”

Brussel noemt zich graag een van de groenste hoofdsteden van Europa. Op de kaart klopt dat, maar het verbergt hoe ongelijk de toegang tot groen verdeeld is, aldus Simon. “Een groot deel van het groen komt op rekening van het Zoniënwoud dat voor een groot deel op Brussels grondgebied ligt. Rond dat bos liggen de meest gegoede wijken. Maar in de wijken waar mensen sociaaleconomisch kwetsbaarder zijn – rond het kanaal en in de binnenstad – is veel minder groene ruimte te vinden. Bovendien gaan de Brusselse overheden wel erg ruim om met het inkleuren van groen op de kaart. Veel ‘groene’ plekken zijn in werkelijkheid open maar groten-deels verharde ruimtes.”

Herinnering van het land

Alle reden om de Marais Wiels te behouden dus. Aan de rand van het water wijst Geneviève op de grote verscheidenheid aan vogels die van de Marais hun thuis gemaakt hebben. “In totaal zijn hier al

94 verschillende soorten geteld. Onze zwanen natuurlijk, maar ook nijlganzen, meerkoeten, waterhoenen, kokmeeuwen, aalscholvers en reigers. Sommige komen en gaan, andere hebben hier hun vaste plek gevonden. Zelfs de dodaars, die nergens anders in de regio nog voorkomt, zit hier. En in het riet huist nog heel wat ander leven zoals kikkers en salamanders.”

De Marais herbergt ook veel verschillende planten. Wilgen en vlinderstruiken uiteraard, maar ook bosrank, vlasbekje en wikke. De meeste zijn ruderaal planten (die op puin oftewel rudus groeien – red.), pionierssoorten die het goed doen op zwaar verstoorde gronden. Het riet, dat langzaam steeds meer van de oever inneemt, is daarop een uitzondering. Geneviève: “Een bioloog vertelde me ooit dat het zaad van het riet nog in de bodem zat, nog van voordat de stad zich over deze plek uitrolde. Dat vind ik een mooie gedachte. Er is hier geen moeras ontstaan, het is teruggekomen, alsof het land zich herinnerde hoe het ooit was.”

Nieuw leven tussen het puin

De expansie van het kapitalisme en de industrialisering, en het daaropvolgend verval, hebben de Marais Wiels gevormd tot de plek die het vandaag is. Maar tussen het puin kwam een nieuwe wereld op. Het water kwam terug, en met het water het riet en de vogels. In de ruïnes ontstond een biotoop die laat zien welk gelaagd leven ontstaat als een plek met rust gelaten wordt. Een plek vol tegenstellingen. Beschadigd en vervuild, maar ecologisch erg waardevol. Wild, maar gevormd door de mens. Opnieuw natuur, maar niet mensloos.

Dit soort natuur wordt steeds belangrijker. Maar verwilderde plekken zijn niet bij iedereen geliefd. Het suggereert verval, een verlies van menselijke controle. Bovendien voldoet deze nieuwe wildernis niet aan het beeld van de natuur onaangeraakt door de mens. Wie een maagdelijk moeras verwacht, ziet in de Marais Wiels een rommeltje. Het vraagt een nieuwe blik om er een gemeenschap van leven in te zien, een gemeenschap die zich wist te nestelen in een scheur in de stad. ■

Wij zijn met meer

Nu de verkiezingsstrijd in volle hevigheid is losgebarsten, wordt er in de politiek en de media een ideologische veldslag uitgevochten. Terwijl Hitlergroeten en NSB-vlaggen aanvankelijk werden afgedaan als hooliganisme, merkt de Tweede Kamer de Antifa-beweging aan als terroristische organisatie.

Antifa is echter geen organisatie of actiegroep. Het is een paraplu-term voor alle groepen en individuen die opstaan tegen racisme en fascisme én strijden voor een beter – of überhaupt leefbaar – klimaat. Onder Antifa vallen de bezorgde burgers die zich in regenpak of zwembroek van de A12 laten afspreken. De studenten die in universiteiten sit-ins organiseren om het bestuur te dwingen de banden met Israël op te schorten. De regenbooggemeenschap die zingend en met vlaggen zwaaiend door de straten trekt.

Antifa, dat zijn u en ik. Het stempel ‘terroristische organisatie’ kwam niet uit Den Haag. Het was Trump die, na de moord op Charlie Kirk, de oorlog tegen zogenaamd ‘links terrorisme’ verklaarde en Antifa per dictatoriaal decreet als terroristische organisatie bestempelde. Voor de meerderheid van de Tweede Kamer was dit echter geen reden om juist pal achter antifascisten te gaan staan – integendeel.

In Washington D.C. heeft een coup plaatsgevonden. De VS is geen functionerende democratie meer, maar een autoritaire staat waar tal van fascistische en extreemrechtse groeperingen de dienst uitmaken. Deze bewegingen keren zich specifiek tegen bepaalde bevolkingsgroepen: Joden, immigranten, Hispanics en vrouwen. Voor transgender personen gaat het nog verder: hun bestaan en identiteit worden niet eens erkend. Zij worden beschouwd als een product van een gevaarlijke gender-ideologie en zouden daardoor geen recht hebben op zelfs maar de meest basale mensenrechten.

Diezelfde redenering zien we terug in het klimaatvraagstuk. In plaats van een gezonde planeet als een universeel én essentieel mensenrecht te erkennen, wordt de klimaatramp afgedaan als een hoax en worden klimaatactivisten weggezet als linkse terroristen.

Het toont maar weer eens hoe alles met alles verbonden is. De haat en minachting jegens een bepaalde groep mensen stopt nooit bij die ene groep. Tijdens de gewelddadige uitbarsting in Den Haag zagen we mannen die vrouwen aanrandden. Die ‘sieg heil’ riepen. Die docenten en ambulancepersoneel bedreigden. Die ons als samenleving miljoenen kosten voor een potje voetbal. Die het voor homoseksuelen en transgender personen gevaarlijk maken om over straat te gaan. En die een groep Extinction Rebellion-activisten het liefst met een wals tegen het asfalt zouden drukken.

Deze tijd leert ons dat we samen zullen moeten optrekken. Het thema van de Haagse gewelddadige uitbarsting kan niet los worden gezien van de inhoud van de samenkomst. Antimigratie en antisemitisme gaan hand in hand met een Hitlergroet. Het klimaat wordt net zozeer als verzinzel weggezet als transgender mensen. Feministen, antiracismegroepen, klimaat-activisten en antigenocide-demonstranten staan tegenover dezelfde (extreem)rechtse overheid. Een staat (en samenleving) die grootvervuilers de hand boven het hoofd

houdt, minderheden tegen elkaar uitspeelt en ons fundamentele burger- en mensenrechten ontnemt. We moeten samen optrekken, elkaars rug dekken en stoppen met infighting of onderlinge strijd.

Wanneer extreemrechtse schreeuwers alles aan elkaar linken, moeten wij dat ook doen. Het is niet zonder reden dat de politiek zogenaamde minderheden tegen elkaar uit blijft spelen. Want de dag waarop wij niet langer tegen elkaar vechten, zullen we ontdekken dat al die minderheden samen de absolute meerderheid vormen. ■

Mounir Samuel is politicoloog en auteur. In zijn nieuwste boek *Nederland voor de Nederlanders: mijn antwoord op (extreem) rechts* werkt hij zijn onderzoek naar de zeeën en oceanen verder uit en brengt hij de enorme gevolgen voor ons in beeld.

“We kunnen leren van de rol die de eik vervult”

De eikenprocessierups als plaag? Filmmaker Rik van der Linden laat zien dat dit kleine beestje ons grote vragen stelt: over natuur, over onszelf en over hoe we samenleven. “Waarom kun je je niet net zo verwonderen over een rups als over een olifant?”

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: RUTGER GEERLING

“Het verbaast me dat we willens en wetens de afgrond ingaan. Waarom doen we niets?” Dat zegt ecofilosoof Matthijs Schouten in een LinkedIn-filmpje dat deze zomer viraal ging. Het antwoord volgens hem: we weten rationeel wel dat we deel zijn van deze wereld, maar we voelen het niet. Terwijl: als je je zorgen maakt over iets waar je van houdt, dan doe je wel iets. De cruciale uitdaging volgens Matthijs: herverbinden. Weer ervaren dat we onderdeel zijn van deze grote gemeenschap van leven. “Ga regelmatig alleen de natuur in en wees stil. Dan gebeurt er wat. Dan komt verwondering, en daaruit volgt respect, en uit respect komt het zorgvuldig omgaan met de wereld waar je deel van uitmaakt.”

Het filmpje met bijna vierduizend likes – goed voor een bereik van ruim 230 duizend mensen op LinkedIn – was van filmmaker Rik van der Linden. Rik: “Dat filmpje tartte alle socialmedia-wetten, want je zag 10 minuten lang alleen het pratende hoofd van Matthijs. Blijkbaar resoneerden zijn woorden bij velen.” Het betrof een ‘gekillde darling’: een scène die zijn nieuwe documentaire *Een gemeenschap van leven* niet heeft gehaald. De film gaat begin november in première tijdens het Wildlife Film Festival in Rotterdam.

Ontmoeting met een vogel

Jarenlang verdiende Rik zijn brood als videograaf voor uiteenlopende opdrachtgevers, maar hij miste richting. “Ik stelde mezelf nooit de vraag: welk verhaal wil ik vertellen?”, zegt hij daarover. Tijdens de coronaperiode kwam de omslag. Hij verhuisde naar de rand van de stad, werd lid van een Herenboerderij. “Ik ging veel wandelen en vogels fotograferen, waar ik eigenlijk heel weinig van afwist. Thuis zocht ik informatie op over de beestjes die ik had gezien. De eerstvolgende keer dat ik zo’n vogel zag, dacht ik: hé, daar ben je weer. Dat voelde als een ontmoeting. Voor het eerst voelde ik me écht verbonden met de levende wereld. Dat was voor mij een transformatie. Het leven wordt zó veel rijker als je echt contact maakt met wat er leeft. Dat wilde ik delen. Daarom noem ik mezelf soms reclamemaker voor de natuur.”

“Ik vind het fascinerend dat zo’n minuscule beestje ons te slim af is”

Eerder maakte Rik onder andere films over burgerwetenschappers en hun liefde voor natuur (*De verwonderaars*) en over de verloren gegane landschappen van zijn jeugd (*Het vergeten land van Nederland*) en daaropvolgend *De monding van morgen*, met een lonkend perspectief op diezelfde landschappen als een gezond ecosysteem.

Je nieuwste film gaat over de eikenprocessierups. Vanwaar die keuze?

“Ik vind het fascinerend dat zo’n minuscule beestje, met honderdduizenden brandhaartjes per rups, de machtige mens simpelweg te slim af is. We trekken met stofzuigers en trekkers vol gif ten strijde, maar het volgende jaar is ie er gewoon weer. Als we nesten wegzuigen of met gif bespuiten, vernietigen we namelijk ook het ecosysteem dat natuurlijke vijanden van de rups bevat. Dan houden we de soort juist in stand. Bovendien heeft hij het hier zo naar zijn zin door hoe wij ons landschap hebben ingericht. We houden van ordelijk en netjes, dus beplanten we lanen en N-wegen vol met dezelfde eikenbomen: een monocultuur waarin de rups goed gedijt.”

Centraal staat niet de rups, maar de eik, waarom?

“Omdat de rups niet los te zien is van de eik. De eik is een sleutelsoort waar duizenden organismen van afhankelijk zijn: insecten en schimmels, maar ook vogels. Als je al dat leven ziet, besef je dat zo’n eik geen object is, maar een heel ecosysteem. De rol die de eik vervult is er een waar wij van kunnen leren. Als ik daarna laat zien dat zo’n boom te lijf wordt gegaan met gif, dan hoop ik dat dat bij de kijker binnenkomt. Niet in het hoofd, maar in het hart.”

De film is onderdeel van het Europese LIFE-project Eikenprocessierups. Wat houdt dat in?

“Het project onderzoekt alternatieve maatregelen om de rups in toom te houden, zoals nestkasten voor mezen, bloemrijke bermen die sluipwespen aantrekken, klimop op eikenstammen als schuilplaats en de herintroductie van de grote poppenrover, een kever die de rupsen eet. De Europese Unie wil het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen terugdringen en investeert daarom in pilots met ecologisch beheer. De resultaten zijn veelbelovend. Op plekken met meer biodiversiteit ontstaan minder en kleinere rupsennesten. Maar de onderzoekers zien ook dat geen enkele methode ‘het probleem’ volledig oplost. De rups verdwijnt niet; we moeten ermee leren samenleven. Dat is ook precies de boodschap van mijn film. Het gaat om een verandering van grondhouding. Als je je realiseert dat de rups onderdeel is van een ecosysteem, dan zoek je naar balans in plaats van uitroeiing.”

Kun je wat meer vertellen over die grondhoudingen?

“Ze vormen de rode draad in de film. Matthijs Schouten onderscheidt er vier:

“We beseffen te weinig dat ons hele systeem op ecologie rust”

de heerser, waarbij de mens boven alles staat en natuur slechts bezit of hulpmiddel is; de rentmeester, die zichzelf ziet als beheerder van Gods schepping; de partner, die de mens naast andere levensvormen plaatst, in samenwerking en wederkerigheid; en de participant, die de mens beschouwt als natuur zelf, onderdeel van een gemeenschap van leven. Die houdingen zie je terug in hoe we met de eikenprocessierups omgaan. Gif, wegzuigen of bomen kappen weerspiegelen bijvoorbeeld de heerser. De participant daarentegen ziet de rups niet als vijand, maar als onderdeel van het hele systeem. Dat is eigenlijk het rijkste wereldbeeld, maar vraagt wel veel van ons, westerlingen. Want zijn wij nog in staat wat ongemak toe te staan van soorten waar we ons aardse huis mee delen?”

Verandering van grondhouding vraagt wel om een cultuuromslag, lijkt me.

“Zeker! Veel van onze ideeën over natuur vinden we vanzelfsprekend, zonder erbij stil te staan waar ze vandaan komen. Die culturele erfenis zit verbondenheid in de weg. We denken dat de natuur draait om *survival of the fittest*, om egoïsme en strijd, daar is ons kapitalistische systeem op gebouwd. Maar steeds meer – vooral vrouwelijke – biologen en evolutionair denkers laten zien dat samenwerking en afhankelijkheid minstens zo’n belangrijke rol spelen in ecosystemen.”

Wil je met je films ook hoop bieden?

“Net per se. We moeten het beest ook in de bek kijken en daar kan – al dan niet valse – hoop van afleiden. Voor mij gaat het om verwondering en verbinding. Ik zou het prachtig vinden als er nu een generatie opgroeit die zich sterker verbonden voelt met het leven. Want we zijn onze eigen natuur een beetje kwijtgeraakt. We lijken niet goed meer te weten wat voor dier de mens is, wat menselijkheid is.”

Denk je dat verandering mogelijk is?

“Als we ecologie centraal stellen in plaats van economie, maken we andere keuzes. We hebben bewezen dat we een samenleving kunnen bouwen die de natuur kapotmaakt. Dan kunnen we er ook een maken die haar laat herstellen. Vaak hoeft dat niet eens actief: de natuur herstelt zich als we haar ruimte geven. Makkelijk is dat niet. De kunst is om samen te bepalen wat we echt belangrijk vinden en waar we zonder kunnen. Maar dat verandering nodig is, staat vast. Want als de ecologie instort, kan de economie zoals we die kennen niet blijven bestaan. We beseffen te weinig dat ons hele systeem op ecologie rust.”

Wat wil je dat kijkers meenemen uit je film?

“Dat onze manier van kijken niet de enige is. Dat vanzelfsprekendheden niet zo vanzelfsprekend zijn: waarom kun je je niet net zo verwonderen over een eikenprocessierups als over een olifant? En dat een eik niet zomaar een boom is, maar een gemeenschap van leven. Als mensen na de film even stilstaan bij een eik en denken: wauw, wat een wezen, dan vind ik dat al grote winst.” ■

NICOLE BEUTLER

Choreograaf en theatermaker Nicole Beutler wil met haar werk verbinden en hoop bieden in tijden van klimaatcrisis.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Als kunstenaar ben je eigenlijk een soort filter. Alles wat er in de wereld gebeurt, kun je naar kunst vertalen en daarmee mensen raken. Zelf werd ik diep geraakt toen mijn dochter zei: ‘Mama, ik wil ook oma worden.’ Ik dacht: is er tegen die tijd nog een leefbare toekomst? Die vraag leidde tot een theatertrilogie over de aarde, waarvan het derde deel, de dansopera *NOW WE ARE EARTH* / *An Orchestra*, tot en met november door het land tourt. Ik werd deels geïnspireerd door een zin van de Vlaamse dichter Peter Verhelst: ‘Om verdere escalatie te vermijden, hebben we nood aan een indrukwekkend verbindend ritueel.’ Precies dát wilde ik maken. We leven in een tijd van polarisatie, maar op het toneel zoek ik juist naar wat ons

verbindt. Het gaat mij om de dialoog tussen toneel en publiek. Ook al luistert het publiek alleen, er is altijd uitwisseling.”

Aan de slag

“De kracht van theater is dat mensen zelf aan het denken worden gezet. Ik probeer twee dingen te verbinden: mensen raken met schoonheid, en tegelijk ruimte laten voor reflectie en inspiratie. Theater kan voelbaar maken dat wij allemaal *agency* hebben, dat onze keuzes ertoe doen. Verschillen waarderen, samenwerken, zorg dragen: dat ervaar je in de voorstelling. En dat gevoel kan zich uitbreiden, ook naar de planeet. Het mooie is: mensen zeggen me dat ze geraakt zijn en zin hebben om in beweging te komen. Iemand schreef zelfs: ‘Ik

moet aan de slag!’ Toen dacht ik: yes, mijn opzet is geslaagd. Ik maak hoopvol werk, juist om de angst te overwinnen en te vragen: wat is wél mogelijk, waar zit onze kracht?”

Helende verhalen

“Ondertussen werk ik aan een nieuwe voorstelling met een groep Native Americans. Zij rekenen zeven generaties vooruit en nemen bij elke beslissing verantwoordelijkheid voor de aarde. Hun visie was voor mij als stadsmens een shock, ik heb nooit geleerd om echt in verhouding tot de natuur te staan. Daarom wil ik hun verhalen hierheen brengen. Dat gedachtegoed is helend en kan ons helpen de balans terug te vinden.” ■

Ruimtelijk inzicht

Van heldendaden tot kritiek op kolonisatie: deze boeken tonen hoe we naar de ruimte en de mensheid kijken.

Wat gebeurt er met ons als we de aarde van een afstand bekijken? Ruimteverhalen laten vaak de heldhaftige kant van de mens zien, maar ook de kwetsbaarheid van onze planeet. Als je bedenkt dat iedere ster ooit een zon was, dan hebben al die fonkelingen iets droevigs. Zelf ook een ruimtereiziger worden? Deze boeken zijn je transportmiddel.

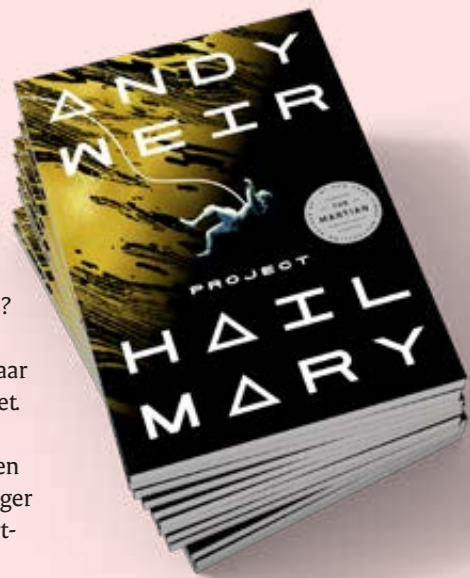
Zes astronauten op een ruimtestation

In de roman *In orbit* (2024) van Samantha Harvey volg je de belevenissen van zes astronauten op een internationaal ruimtestation. Het boek laat je beseffen hoe kostbaar onze aarde is en wat ons als mensheid verbindt. Zwevend boven onze atmosfeer zijn er geen grenzen en doen verschillen tussen mensen er niet toe: we hebben samen maar één aarde. Na het lezen kon ik het boek direct toevoegen aan mijn lijst met favorieten. De woorden komen tot je in een poëtisch ritme. “De aarde is het antwoord op elke vraag. De aarde is het bezielde gezicht van een geliefde; ze kijken hoe zij slaapt en waakt, en verliezen zich in haar gewoon-

ten. De aarde is een moeder die wacht tot haar kinderen thuiskomen, vol verhalen, geestdrift en verlangen. Hun botten wat minder dicht, hun ledematen wat dunner. Ogen vol vergezichten die moeilijk na te vertellen zijn.” Pak *In orbit* erbij om afstand te nemen. Veel dichterbij een ruimtecapsule kom je haast niet.

Een onmogelijke ruimtemissie

In 2026 komt *Project Hail Mary* in de bioscoop, gebaseerd op het gelijknamige boek van Andy Weir (die bekend werd door *The Martian*, die ook werd verfilmd). Ryan Gosling gaat vast stralen als hoofdpersoon Ryland Grace in dit ouderwetse ruimteavontuur. Toch zou ik iedereen aanraden om *Project Hail Mary* eerst te lezen. Stel je eens voor: je ontwaakt op een onbekende plek, geen idee waar je bent en met welk doel je daar zit. Geleidelijk herinner je je het weer: je bent in een ruimtestation. Alle andere bemanningsleden zijn omgekomen. Alleen jij kunt de missie voortzetten en de mensheid redden. Ik kan vrij weinig vertellen zonder het plot te verklappen. Maar het boek bevat een persoonlijke laag die je lang met je zult meedragen. Bedenk eens hoe absolute eenzaamheid in een hope-loze situatie moet aanvoelen. Terwijl je omringd wordt door de oneindige leegte

van de ruimte. Hoop kan echter allerlei vormen aannemen. Als het er is, dan ontstaat er iets. Iets om voor te vechten. Om oplossingen te bedenken voor allerlei onmogelijke problemen. En doe mij een plezier en laten we de jazzhanden eens adopteren als standaard gebaar (lees het boek en je begrijpt wat ik bedoel). De high five heeft z'n beste tijd gehad!

de maan heeft waardevolle grondstoffen. De komende 10 jaar staan er 250 maanmissies gepland. Naar verwachting zal de lunaire economie zo'n 105 miljard opleveren. Marjolijn trekt treffend een vergelijking met een imperialistische gedachte. “Terwijl op aarde steeds luider werd geroepen om dekolonisatie, sloopt het kolonialisme stilletjes de coulissen in en hees zich in een nieuw kostuum. De ruimte koloniseren. Een oud, destructief wereldbeeld wordt verkocht als een progressief, toekomstbestendig idee.” In het essay staan scherpe gedachten over het belang van een aards narratief.

Het overview-effect

Er gebeurt iets bijzonders als astronauten terugkeren op aarde. Psychologen zien dat zij zich empathischer opstellen en een grotere verbinding met de aarde voelen. Dit overkwam ook Wubbo Ockels die in 1985 als eerste Nederlander een ruimtevlucht maakte. “Laten we stoppen met de vernietiging van de aarde, van de mensheid; van ons”, schreef hij in een brief die na zijn overlijden in 2014 werd gepubliceerd. Wat hebben we in hemelsnaam in de ruimte te zoeken als we daarmee onze problemen op aarde vooruitschuiven? De mensheid kan zich in een betere richting ontwikkelen als we allemaal samenwerken. Ik wens je veilige lichtjaren toe, die je allemaal vanaf de aarde maakt. ■

De ruimte koloniseren

In het essay *Wat is ruimte waard* (2023) prikt Marjolijn van Heemstra door iedere ruimtezeepbel heen. Ze laat zien waarom miljardairs zich zo aangetrokken voelen door de ruimte: “De afgelopen jaren was het vaak in het nieuws: ons zonnestelsel blijkt verpletterende bodemschatten te herbergen. Er gaan lijstjes rond met de grondwaarde van asteroïden, een soort Funda voor ruimterotsen. De asteroïde 16 Psyche bijvoorbeeld, waar zich grondstoffen zouden bevinden ter waarde van 10 triljoen dollar.” Ook

Cultuurtips

Festival WARMING UP

31 oktober t/m 2 november verandert Stadsschouwburg Utrecht in een klimaatfestival. Met o.a. twee docu's van Milieudefensie: *Once You Care*, waarin actrice Gaite Jansen haar twijfels over activisme onderzoekt, en in *Waar sta je?*, laten rapper Nnelg en hiphopjournalist Rajko Disseldorp zien hoe kunst mensen in beweging brengt. Plus: een *crash course* actievoeren in de rechtszaal.

Tentoonstelling ROERLOOS

In *Roerloos* van Sara Vrugt word je onderdeel van een klanklandschap, met livemuziek van Ensemble Klang. In drie bijeenkomsten staat Sara stil bij de relatie tussen mens en natuur, geïnspireerd door Joanna Macy's *The Work that Reconnects*. T/m 22 februari, Museum Arnhem.

Lezing DE FUTURISTEN

Van energieslurpende datacentra tot zeldzame grondstoffen: de milieu-impact van big tech is groot. In de theatrale talkshow *De Futuristen* laat mediawetenschapper Rianne Riemens zien hoe techbedrijven de klimaatcrisis inzetten als verdienmodel. 18 november in TivoliVredenburg, Utrecht.

Podcast NATIONAAL ZWERFGOED

Journalist Maarten Dallinga onderzoekt hoe ernstig het probleem van zwerfafval is voor mens, dier en milieu. Hij volgt plastic met trackers, loopt mee met 'Zwerfinator', spreekt wetenschappers, bedrijven en kinderen die oplossingen bedenken. Te beluisteren in je podcastapp.

Boekenliefhebber Rakesh Kalloe verdiept zich in de wereld van de literatuur. Ga mee op reis en zie hoe de natuurlijke wereld en boeken samenkomen.

Landrechtenactivisten volgen workshops tijdens het Global Land Forum. Achterste rij, tweede en derde van links: Ikihie en Kahina abayatara. Midden voor: Jimmy Kegel

Terug naar hun roots

Activisten Kahina abayatara en Ikihie strijden voor landrechten en het behoud van hun inheemse cultuur op Dominica en in Suriname. “Jongeren die erover leren, worden vanzelfsprekend bosbeschermers.”

TEKST: JIMMY KEGEL BEELD: PAVEL MARTIARENA

Tijdens het Global Land Forum in Colombia kwamen jonge landrechtenactivisten uit Zuid-Amerika en de Caraïben afgelopen juni samen om ervaringen uit te wisselen. Maar al gauw bleken ze meer met elkaar gemeen te hebben. Ikihie uit Suriname en Kahina abayatara, die op het Caribische eiland Dominica woont, maken zich zorgen over het vertrek van de jongeren uit hun gemeenschappen. Daarom begonnen ze allebei een organisatie die de jongeren weer verbindt aan hun cultuur. Ze wisselen hun ervaringen uit tijdens het forum – en geven grote internationale ngo’s tips mee. “Officieel is mijn naam Sharmaine Artist”, vertelt Ikihie. “In de stad noemen mensen mij nog zo. Maar ik prefereer Ikihie. Dat betekent vuur.” Ikihie is deels Lokono, een van de oudste inheemse volken in Suriname, en deels Kari’na, die ook wel Karaïben genoemd worden en historisch verwant zijn aan de oorspronkelijke bewoners van de Caribische eilanden. Ikihie vervolgt: “Ik droomde dat de voorouders van mijn gemeenschap mij die naam gaven. Ik spreek hun taal niet, maar mijn oma heeft me uitgelegd wat het betekent.”

Twee identiteiten

Kahina abayatara knikt instemmend. “Ik draag ook twee namen en daarmee twee identiteiten. Maureen Valmond is de professional in mij, wanneer ik aan het werk ben in het ziekenhuis. Het is de naam die ik gebruik wanneer ik me diplomatiek moet opstellen en moet samenwerken met belanghebbenden om hun instemming te krijgen voor de projecten waar we met mijn organisatie aan werken. Het is de naam waar ik mee geregistreerd sta in Dominica, maar ook de naam van de kolonist.” Kahina abayatara betekent ‘scherpe punt’, vertelt ze. “Ik omarm die naam wanneer het tijd is om me moedig of zelfs gedurfd uit te spreken, om te zeggen waar het op staat. Deze naam is wie ik ben. Ik denk ook dat mijn gemeenschap, de Kalinago, wil dat ik deze naam draag, zodat ze iemand hebben die hun zorgen kan uiten en vertegenwoordigen.”

De Kalinago is een van de oorspronkelijke bevolkingsgroepen van de Windward Islands (niet te verwarren met wat we in Nederland de Bovenwindse Eilanden van de Nederlandse

Antillen noemen). Dominica is het meest noordelijke eiland en Trinidad en Tobago zijn de meest zuidelijke. Tegenwoordig wonen op Dominica en Saint Vincent het grootste aantal Kalinago, zo’n drieduizend mensen per eiland.

Landrechten

Op Dominica ligt het autonome Kalinago-territorium. Sinds 1978 hebben de Kalinago die daar wonen collectieve landrechten, als enige inheemse gemeenschap in de Caraïben. Het territorium wordt daarom weleens gezien als de laatste plek met inheemse aanwezigheid in de hele regio. De landtitels van de Lokono worden daarentegen niet formeel erkend door de Surinaamse staat. “Het is het enige Zuid-Amerikaanse land dat geen landrechten toekent aan haar inheemse bevolking”, zegt Ikihie daarover. In totaal is slechts 3,7 procent van de Surinaamse bevolking inheems. Hun leefgebieden worden bedreigd door houtkap, illegale mijnbouw en groot-schalige landbouw. Voedsel, water en geneeskrachtige planten worden steeds schaarser. Ook zijn de Lokono ondervertegenwoordigd in de politiek.

Maar er gloort hoop. De onlangs beëdigde Surinaamse president Jennifer Geerlings-Simons maakte op International Day of the World’s Indigenous Peoples bekend dat haar regering de ambitie heeft om de inheemse- en tribale volken in Suriname landrechten te geven. Geerlings-Simons wil hun leefgebieden beter in kaart brengen en economische activiteiten in de gebieden onderwerpen aan extra voorwaarden, zodat ze beter beschermd kunnen worden.

Wel rechten, geen grond

Ondanks de collectieve landrechten en de nationale erkenning van hun territorium, kampen de Kalinago met veel sociale-, economische- en ecologische problemen. De landrechten beschermen de gemeenschap tegen uitbuitingen van buitenaf, maar wat

er met de grond gebeurt, wordt besloten door de Kalinago Council, het bestuur van het territorium. Bewoners hebben geen individuele landtitels en daardoor geen toegang tot grond voor landbouw, leningen of investeringen. Dat veroorzaakt ongelijkheid en houdt de lokale economie klein, wat wel eens zorgt voor spanningen binnen de gemeenschap. Veel Kalinago leven dan ook in armoede. Basisvoorzieningen zoals onderwijs en gezondheidszorg zijn aanwezig, maar vergeleken met elders op het eiland van mindere kwaliteit.

Ook is Dominica erg kwetsbaar voor natuurgeweld door de escalerende klimaatcrisis. Zo raasde in 2017 de uitzonderlijk krachtige categorie 5-orkaan Maria over het eiland, en verwoestte alles in haar pad. Minstens 65 mensen kwamen er om het leven en het eiland liep een schade op van 931 miljoen dollar. “Het is niet eerlijk”, zegt Kahina abayatarata. “Wij zijn niet degenen die deze klimaatchaos veroorzaken. We zijn maar een

“Onze connectie met het land is ons kostbaarste bezit”

klein stipje op de kaart. Maar toen orkaan Maria ons eiland passeerde, werd alles op Dominica weggevaagd. We waren alles kwijt: onze huizen, oogsten, medicinale planten in het bos, de materialen die we gebruiken om manden te vlechten.”

Assimilatie

Maar er was nog een gemis. “We raakten onze jongeren kwijt”, vertelt Kahina abayatarata. “Er was niets meer voor hen in de gemeenschap: geen werk, geen kansen, geen vooruitzicht. Dit is het verlies van de klimaatcrisis dat niet in economische termen is uit te drukken. In de hoofdstad gaan zij op in de overwegend Afro-gemeenschappen en verliezen de band met hun inheemse achtergrond.”

Kahina abayatarata’s organisatie Kopounoule Inc. heeft grondig onderzoek gedaan naar de relatie tussen de klimaatcrisis en het verlies van hun cultuur. De conclusie: “assimilatie in de dominante cultuur” is op dit moment de grootste bedreiging van de Kalinago. En die wordt aangewakkerd door de klimaatcrisis. Ook onderzoekt de organisatie de impact van de klimaatcrisis op de gezondheid en het mentale welzijn van de jongeren in hun gemeenschap, met name die van de vrouwen. Ze organiseren allerlei activiteiten om de Kalinago-jongeren weer in contact te brengen met hun cultuur. “Samen met hen gaan we terug naar het planten van bomen en bekommeren ons weer om het bos”, vertelt Kahina abayatarata. “We leren onze omgeving te respecteren, net als onze gebruiken; het vlechten van manden, onze medicinale kruiden en traditionele gerechten.

Jongeren zouden tenminste de optie en bovendien het recht moeten hebben om deel uit te blijven maken van hun gemeenschap.”

Om een gevoel van trots en een diepere band met hun achtergrond te kweken, worden de jongeren door middel van een mentorschapprogramma gekoppeld aan de oude meesters van hun gemeenschap. Zo worden hun kunsten overgedragen aan de volgende generatie. “Eerst overleefden wij kolonialisme, toen natuurrampen zoals orkaan Maria. Het zou klimaatrecht-

“Het behouden van onze cultuur is klimaatrechtvaardig”

vaardig zijn als onze jongeren de kans krijgen om hun cultuur te behouden.”

Spirituele band

“Wanneer je opgroeit in een inheemse gemeenschap, heb je niet veel keuzes”, beaamt Ikihie. Veel jongeren kiezen er daarom voor te vertrekken. “Alleen wanneer je je heel sterk verbonden voelt met je inheemse identiteit, keer je misschien ooit eens terug. Ik kom uit een spirituele familie. De spirituele band die wij hebben met het land, de connectie die wij voelen, is ons kostbaarste bezit. Onze jongeren verliezen die verbinding uit het oog.”

Met KHOSE (Key Holders Of Sustainable Environment), de organisatie die Ikihie samen met jongeren uit haar gemeenschap oprichtte, wil ze inheemse jongeren in Suriname opnieuw kennis laten maken met hun culturele identiteit en de kennis van hun voorouders. “Daarmee redden we niet alleen hun cultuur,” zegt ze, “maar stomen ze de jongeren ook klaar om voorvechters van klimaatrechtvaardigheid te worden. Jongeren die leren over onze oude normen, waarden, gebruiken en verhalen, worden vanzelfsprekend bosbeschermers. We proberen hen waardering en liefde te laten voelen voor wie ze zijn en waar ze vandaan komen. Dan zijn ze ook bereid om op te komen en te strijden voor hun oorspronkelijke leefgebied.”

Ook KHOSE koppelt de jongeren aan ouderen in hun gemeenschap: via storytelling-workshops richten ze zich samen op de herontdekking van identiteit en leiderschap. De organisatie traint de jongeren in het kennen van hun rechten, besluitvorming en hoe ze voor zichzelf en hun gemeenschap kunnen opkomen. Daarnaast probeert KHOSE de liefde voor traditionele gebruiken bij hen aan te wakkeren. Ze maken samen sieraden en tassen, of bereiden geneesmiddelen, gemaakt met producten uit het bos. Ze stimuleren daarmee ook ondernemerschap onder de jongeren, die de producten kunnen

verkoppen op de markt of aan toeristen. Ook organiseerde KHOSE onlangs Miss Inheems Suriname, waar jonge vrouwen hun leiderschapspotentieel konden ontwikkelen. En tijdens de Inheemse Spelen kwamen jongeren bij elkaar in sport en spel.

Verantwoordelijkheid

In recente jaren wordt er door ngo’s en donoren steeds vaker samengewerkt met inheemse gemeenschappen. Er wordt geld beschikbaar gesteld voor hun natuurbeschermingsprojecten, omdat bij ngo’s het besef is ingedaald dat zij de ‘beste en meest kosteneffectieve natuurbeschermers’ zijn en daarmee bijdragen aan klimaatdoelstellingen. Want: ook al bestaat slechts 6 procent van de wereldbevolking uit inheemse mensen, ze beheren samen ongeveer een kwart van de natuurgebieden op aarde, die uitzonderlijk rijk zijn aan soorten en ecosystemen. De onder-

Kahina abayatara en Ikihe geven een presentatie tijdens een workshop

zoeken liegen er niet om: projecten in samenwerking met inheemse gemeenschappen zijn uitzonderlijk succesvol. Maar daar zit een keerzijde aan: wordt er wel rekening gehouden met hun andere problemen, zoals hun gemarginaliseerde positie en het verlies van hun cultuur? Kahina abayatara wil mensen die voor grote, internationale klimaatorganisaties werken advies meegeven. “Weinig mensen praten over de verantwoordelijkheid die de internationale gemeenschap heeft gelegd op inheemse mensen om de natuur en het klimaat te redden. Jullie verwachten dat wij wonderen verrichten. Dat is een zware last. Eerst koloniseerden jullie ons en nu krijgen we het allerkleinste sneetje brood (weinig financiële middelen – red.) om een probleem op te lossen dat wij niet hebben veroorzaakt, maar waar wij wel het hardst door worden getroffen!”

Ook de projecten van KHOSE en Kopounoule Inc. worden gefinancierd door een ngo: Oxfam Novib. De organisaties van de vrouwen beslissen echter zelf waar het geld voor gebruikt wordt. “We moeten ons niet blind staren op het aanpakken van klimaatverandering”, zegt Kahina abayatara. “Wereldwijd zullen inheemse mensen zonder avondmaal naar bed gaan. Wat heb je aan klimaatrechtvaardigheid als mensen honger hebben? Met onze culturele activiteiten geven we jongeren niet alleen hun identiteit terug, maar ook economische kansen. En met hernieuwde interesse in hun cultuur zullen ze onvermijdelijk bijdragen aan klimaatactie.” ■

Jimmy Kegel werkt als campaigner klimaatrechtvaardigheid bij Oxfam Novib en was in die hoedanigheid aanwezig bij het Global Land Forum. Dit artikel schreef hij op persoonlijke titel.

Landrechten

Afgelopen juni was de tiende editie van het Global Land Forum: de grootste onafhankelijke bijeenkomst van voorstanders, activisten en experts op het gebied van landrechten. Colombia was het gastland voor het evenement, dat elke 3 jaar georganiseerd wordt. Een logische keuze: na Brazilië is Colombia het meest biodiverse land ter wereld. Ook staat het aan de vooravond van grote agrarische hervormingen en vredesprocessen die verstrengeld zijn met conflicten omtrent landrechten en ongelijkheid. Tegelijkertijd is Colombia ook het land waar de meeste activisten worden vermoord. In 2023 kwamen er wereldwijd 181 activisten om het leven, waarvan 79 in Colombia. Veel van hen zijn onder verdachte omstandigheden verdwenen.

Ook aanwezig op het Global Land Forum waren vijf jonge landrechtenactivisten, waaronder Ikihe en Kahina abayatara, op uitnodiging van Oxfam Novib. Ze komen uit verschillende delen van Latijns-Amerika en de Caraïben en maken deel uit van de nieuwe, internationale campagne van Land Rights Now! Die grassrootsbeweging bestaat uit organisaties verspreid over de hele wereld en mobiliseert burgers, media en organisaties om te strijden voor de landrechten van inheemse groepen en lokale gemeenschappen.

In Bogotá deelden de activisten kleurrijke, maar soms ook moeilijke verhalen uit hun gemeenschappen met elkaar. Ze deden kennis op tijdens allerlei workshops en leerden mensen van over de hele wereld kennen die verwikkeld zijn in eenzelfde strijd als zij. En ze oefenden invloed uit op de slotdeclaratie van het forum, de Bogotá-declaratie. Daarin wordt opgeroepen tot versterking van landrechten van lokale en inheemse gemeenschappen als sleutel tot vrede, voedselzekerheid en een leefbare planeet.

Wisselcolumn

LENA

Convergenza

Terwijl ze in Den Haag en Brussel oude politiek recyclen, zijn er in heel Europa tekenen van een revolutie te zien.

Een paar jaar geleden maakte hij nog auto-onderdelen in de GKN-fabriek in Campi Bisenzio, onder de rook van Florence. Nu geeft Dario Salvetti, aanjager van het GKN for Future-initiatief, me een rondleiding door de muisstille fabriek. Sinds 2021 wordt de fabriek bezet door werknemers die haar willen omvormen tot een coöperatie voor duurzame productie. We ontmoetten Dario tijdens de opnames van *The Cost of Growth*, de documentaire die ik maakte met Belgische activist Anuna de Wever en filmmaker Thomas Maddens over de prijs van economische groei. Waar ooit onderdelen voor Maserati's en Ferrari's werden geproduceerd, wordt nu vergaderd, gedebatteerd en georganiseerd. De machines zwijgen, maar de ruimte leeft en draagt sporen van strijd: spandoeken, flyers, koffiepotten.

“We noemen het *convergenza*”, zegt Dario. “Het samenkomen van bewegingen. Arbeid, klimaat, vrede: het hoort allemaal bij elkaar.” Die geest van convergentie leeft vandaag opnieuw op in Italië. In havensteden als Genua, Livorno en Triëst weigeren dokwerkers schepen te laden die bijdragen aan de oorlog in Gaza. De dokwerkersvakbond riep samen met andere vakbonden een landelijke staking uit – uit solidariteit. ‘Geen werk voor oorlog’, noemen ze het. Terwijl Europese regeringen zwijgen of weggijken, nemen zij hun verantwoordelijkheid.

De inmiddels nationale stakingen in Italië deden me denken aan toen Greta Thunberg tijdens de Klimaatmars in 2023 haar microfoon deelde met Palestijnse activisten en ze werd weggeduwd door een Nederlandse demonstrant. Hij riep: “Ik kom hier voor een klimaatdemonstratie, niet voor een politieke mening.” Telkens als de klimaatbeweging meer doet dan “het klimaat”, wijzen critici op een noodzaak tot focus. Terwijl in Italië arbeiders hun macht gebruiken om oorlog te stoppen, aarzelen we hier nog bij de vraag of die strijden wel bij elkaar horen.

In het hoge noorden zijn ze daar heel zeker over. In Oslo spraken we met Ella en Ida, jonge Sámi-activisten die al jaren

protesteren tegen de windturbines in Fosen. Het Noorse Hoogerechtshof oordeelde in 2021 dat de windparken hun rechten schonden, maar de turbines draaien nog steeds. Ida vertelde hoe de opbrengsten van Nordic Wind deels naar Israëlische investeerders gaan, en waarom zij als vanzelfsprekend samenwerken met de Palestijnse beweging. “Men zal Sapmi blijven koloniseren en het land blijven vernietigen om kolonisatie en genocide te financieren in Palestina.”

Solidariteit wordt vanzelfsprekender naarmate je positie kwetsbaarder is. Wie de macht van dichtbij ervaart, leert sneller wat ongelijkheid betekent. In Nederland voerden we het debat over de ‘zeven vinkjes’, maar zelden over hoe die vinkjes ons wereldbeeld kleuren. Ook ik begon ooit als klimaatactivist met het hoopvolle geloof dat het klimaatprobleem eenvoudig te ‘repareren’ was, als we maar genoeg mensen wisten te overtuigen. Pas later zag ik hoe bevoorrecht dat perspectief was. De klimaatcrisis is niet één probleem onder vele, maar een spiegel van alles wat is scheefgetrokken: kolonialisme, ongelijkheid, oorlog.

Convergenza hoeft niet te betekenen dat iedereen het over alles eens is. In Servië zagen we hetzelfde principe in actie. De strijd tegen de geplande lithiummijn van Rio Tinto in de Jadar-vallei groeide daar uit tot de grootste volksbeweging sinds de val van Milošević. Linkse studenten en conservatieve dorpsbewoners stonden zij aan zij bij blokkades en marsen. Hun overtuigingen liepen uiteen, maar ze deelden een doel. Geen perfecte eensgezindheid, wel de moed om samen op te lopen en onderweg van elkaar te leren.

De tegenmacht van deze eeuw is radicaal in de oorspronkelijke zin van het woord: tot de wortel gaan. Radicaal samen. Een macht die groeit waar mensen elkaar vasthouden, dwars door verschillen heen. Niet gebaseerd op gelijkheid van ideeën, maar op de bereidheid om het oneens te zijn en toch verbonden te blijven. ■

Lena Hartog is co-producent van de docu *The Cost of Growth* (vanaf november 2025 te zien), PhD-kandidaat aan de Universiteit Utrecht en schreef het boek *Wat jou te doen staat voor het klimaat: een actiegedis*.

Samen eten/Buurtbuik

Eten is meer dan voeding alleen. *Down to Earth* gaat langs bij volkskeukens, buurtkamers en pluktuinen waar gekookt wordt met respect voor de planeet.

Gered van de afvalbak

De vrijwilligers van Buurtbuik weten vooraf nooit wat ze gaan koken voor de buurt. Dat hangt namelijk helemaal af van wat winkels en horeca wilden weggooien. En dat is telkens een verrassing. “Daar word je creatief van.”

TEKST: MICHEL BUSSINK BEELD: BUURTBUIK EN IRATXE ALVAREZ

De Dom voorbij staat er op een poster op het raam van studentenwooncomplex Nyssa in Utrecht-Oost. ‘Buurtbuik Utrecht heeft dit jaar al 2560 kilo voedsel van de afvalbak gered. Dat zijn maar liefst 7677 heerlijke en gezonde borden vol.’ Opgestapeld vormen die borden een toren die bijna twee keer zo hoog is als de Domtoren, zo wordt op de poster gevisualiseerd. In de keuken annex eetzaal zijn acht vrijwilligers met zwart-rode buurtbuikschorten bezig aardappels en groenten te schillen, kruidcake te bakken en avocado's te ontpitten. Elke maandagavond om kwart voor 6 serveren de Buurtbuikvrijwilligers

hier een gratis driegangenmaaltijd voor dertig tot veertig Utrechters. Tijdelijk in deze studentenflat, omdat de eigen locatie, buurthuis Sterrenzicht, wordt verbouwd. Onder de paraplu van Buurtbuik koken vrijwilligers ook in twintig andere wijken in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Weesp en Leiden maaltijden van voedsel dat anders zou worden weggegooid.

Koken met wat er is

Buurtbuik is in 2014 opgericht door Roel Raterink, die in Lissabon kennis had gemaakt met ReFood, een vrijwilligersinitiatief dat zich inzet tegen voedsel-

verspilling. Na een succesvolle pilot in Amsterdam-Zuid, opent Buurtbuik jaarlijks op twee nieuwe locaties een vestiging. “Tegengaan van voedselverspilling, gratis maaltijden en samen zijn, vooral voor mensen die alleen zijn: dat zijn de pijlers van Buurtbuik”, vertelt Eva Berends die, als enige betaalde medewerker, de zes Utrechtse vestigingen coördineert. Alle overige honderd Utrechtse medewerkers doen dat onbezoldigd.

“We werken gewoon door als we je te woord staan, want anders krijgen we het eten niet op tijd klaar”, zegt Iris, terwijl ze aardappels schilt. Elke maandagmiddag om 2 uur stapt een vrijwilliger op de bakfiets om bij buurtsupers, de voedselbank, horecazaken en Jumbo voedsel op te halen dat niet meer verkocht of geleverd kan worden. Om 3 uur bekijkt het kookteam van die dag wat er zoal is binnengekomen en wat ze voor die avond gaan klaarmaken.

over. “Zullen we de slabladeren vullen met de guacamole voor het voorgerecht?” Het antwoord is nee. “Die doen we al op de toast.” Daartoe snijdt een van de vrijwilligers oude Turkse broden in repen, besprenkelt die met olie en kruiden en toast ze in de airfryer. Er wordt besloten de slablaadjes als garnering te gebruiken. Aardappelpuree met gegrilde groenten vormen het hoofdgerecht, als dessert is er kruidkoek met appel-perencompote.

Meer dan alleen eten

Vanaf half 6 komen de eerste eters binnen, letterlijk druppelend vanwege de herfststorm die om het gebouw raast. De meesten – zowel jong als oud – komen alleen. Een vrouw heeft haar dochtertje van een jaar of 6 bij zich, dat aan de verschillende tafels haar goocheltrucje

“Ik ben zelf thuis ook anders gaan koken: veel meer met restjes”

met een armbandje laat zien. De hond van een man in felroze en paarse kleding blijft tijdens de hele maaltijd stillitjes onder de tafel liggen.

Het eten in de Buurtbuiklocaties is gratis, dat maakt de drempel om aan te schuiven zo laag mogelijk. Donaties via de fooienpot zijn welkom, maar beslist niet verplicht. “Misschien moeten we een QR-code maken”, oppert een van de vrijwilligers. “Want sommige studenten die komen eten, willen met hun telefoon doneren.” Als er een nieuwe bakfiets, mixer of iets dergelijks nodig is, springt de gemeente Utrecht met subsidie bij. Die was ook behulpzaam bij het zoeken van de huidige tijdelijke locatie. “We werken met verschillende organisaties samen”, vertelt coördinator Eva. Zo kwam het Centraal Museum Utrecht een keer langs om schilderijen uit de collectie te laten zien en krijgen de eters de gelegenheid om het museum een keer gratis te bezoeken.”

Kruidkoek met appel-perencompote

Doe voor de kruidkoek 300 g bloem, 200 g bruine basterdsuiker, 2,5 tl bakpoeder, 3 el koekkruiden en wat zout in een kom. Roer door elkaar en meng er 250 ml karnemelk door. Vet een cakevorm in en schep het beslag erin. Bak 65 tot 85 min in een op 160 °C voorverwarmde oven.

Doe voor de compote 500 g appels en 500 g peren (geschild en in stukjes) met suiker, citroensap en een scheutje water in een pan. Breng aan de kook en laat 5 min zacht koken. Schep fruit uit het kookvocht, laat vocht op hoog vuur indikken en giet over het fruit.

Lees het hele recept op: downtoearthmagazine.nl/kruidkoek

Terwijl het voorgerecht geserveerd wordt, vertelt een vrouw die zich voorstelt als Willeke dat ze hier vanaf de start in 2021 elke maandag eet. “Toen konden we het eten meenemen omdat het corona was. Dat vond ik prima omdat ik niet zo’n zin had in het sociale contact. Maar ik heb me toch laten overhalen om hier mee te eten en dat bleek heel leuk. Ik zie veel bekende gezichten.” ■

MAAK IMPACT DOOR BETEKENISVOL GEVEN

Voor Jasper is de klimaatcrisis het grootste probleem van deze tijd. Hij maakt zich zorgen. Om de natuur, om mensen in kwetsbare gebieden en om de toekomstige generaties. Daarom geeft hij aan Milieudefensie. "Er is nú actie nodig. Het geven van een grotere gift is een heel effectieve manier om bij te dragen."

"Ik wil een verschil maken. Niet over tien jaar, maar nu. Dus kijk ik waar mijn bijdrage het meeste effect heeft. Wat ik belangrijk vind, moet terug te zien zijn in wat ik ondersteun. Mijn partner en ik zetten ons geld

daarom bewust in: als periodieke schenking, minimaal 5 jaar lang, met een wat groter bedrag. We kiezen ervoor om te leven naar onze waarden en hebben vertrouwen in Milieudefensie."

WAAROM MILIEUDEFENSIE?

"De juridische route die Milieudefensie kiest zet veel in beweging. De klimaat-zaken tegen grote vervuilers laten zien dat verandering wél mogelijk is. Zonder mensen die financieel bijdragen, zijn deze rechtszaken simpelweg niet mogelijk. Groot geven is actievoeren met je portemonnee."

**"GROOT GEVEN IS ACTIEVOEREN
MET JE PORTEMONNEE"**

VRAAG HET MAGAZINE BETEKENISVOL GEVEN AAN

Martine van der Heul is relatie-manager Bijzondere Giften: "Ik onderhoud contact met veranderaars die meer impact willen maken met een grotere gift. Ze willen iets doen voor het klimaat door bijvoorbeeld onze Klimaatzaak tegen ING of Shell te steunen. Zo geven ze betekenis aan hun geld en komen ze dicht bij hun doel. Samen bereiken we grootse dingen."

OOK MEER IMPACT MAKEN DOOR GROTER TE GEVEN?

Neem dan contact op met Martine of **vraag ons gratis magazine Betekenisvol geven aan**. Hierin vind je het hele verhaal van Jasper én van andere mensen die ons steunen met een grotere gift, of ons hebben opgenomen in hun testament. En lees boeiende bijdragen van filantropie-experts.

Scan de QR-code of ga naar: bit.ly/betekenisvol-geven

Brieven/opinie

Stemhokje

Ziet Roxane van Iperen nu echt niet dat we in het stemhokje een verschil kunnen maken? Je consumptieruimte botvieren en ondertussen de politiek de schuld geven van crises en misstanden, is nu de mores. In het stemhokje kunnen we echter in alle vrijheid onze verantwoordelijkheid nemen.

IJntze Hoekstra, Zeist

Antwoord van de redactie:

Je wijst terecht op de kracht van het stemrecht. Dat ontkent Roxane ook niet. Ze zegt alleen dat we er niet zijn met stemmen of losse consumptie-keuzes, maar dat er daarnaast ook een systeemverandering nodig is. Zo kunnen beide niveaus elkaar versterken.

Wil je iets kwijt? Schroom niet en schrijf ons. We houden ons het recht voor brieven te selecteren of in te korten. Reageren kan via e-mail: redactie@downtoearthmagazine.nl of per post: Postbus 19199, 1000 GD Amsterdam.

Scan de QR of ga naar:
www.milieudefensie.nl/ALV

📍 LE-EN, UTRECHT (OF ONLINE)
📅 ZATERDAG 13 DECEMBER
🕒 10:00

**KOM NAAR DE ALGEMENE
LEDENVERGADERING!**

DENK MEE, PRAAT MEE, BESLIS MEE

BIJLO GAAT LOS OP... HYPERNERVOSITEIT

Alles moet snel, sneller, snelst, tegenwoordig. Om nerveus van te worden! Bijlo laat zijn wervelende gedachtenstroom erop los.

Trrrrr, mijn zak trilt. Een pushbericht. "Onderzoek: Hypernerveuze samenleving leidt tot mentale druk." Precies! Vertel mij wat.

De bel gaat. Bezorger, pakketje. Nu al? Ik had het nog niet eens besteld, was van plan dat straks te doen.

Ping. Mail, waar de column blijft. Oh my God, de column, straal vergeten, ik was bezig met het monteren van een onthaastingspodcast. Column, column, waar moet hij over gaan? **Krant. "Nieuw dieet, één gehaktbal per week, 210 gram vis, 210 gram kip, tien glazen melk. Dan kunnen we de planeet redden."**

Dat haal ik nooit. Ik eet geen gehaktballen, ik drink nooit melk. **Snel, naar de supermarkt, anders is het mijn schuld dat we ten onder gaan.**

Contactloos betalen. Mijn telefoon herkent mijn gezicht niet meer. Ja, ja, ja, dat krijg je er nou van. "Voer uw mobiele code in." Mobiele code, wat is dat nou weer?

Pak melk aan mijn mond. Ik heb veel in te halen, zet mijn keelgat open, klok het naar binnen.

Gehaktbal naar binnen proppen. Au, daar gaat mijn kroon, iets hards. Dat is het steentje dat ik bijdraag.

Een woedende supermarktman grijpt mij bij mijn armen. Half pak melk op zijn pak.

112 wordt gebeld. Politie heeft geen tijd, is bezig met vapende fatbikeroverters met omgebouwde alarmpistolen.

Tweede gehaktbal in mijn mond. Dooreten, het komt goed met de planeet.

Toch politie. Ze gaan me taseren. "Nee, niet doen, ik ga al mee!" Verhoor op het bureau. "U staat onder mentale druk, we verwijzen u door naar de GGZ."

Wachtlijst van 3 maanden.

Heerlijk, dan kan ik in de tussentijd tot rust komen. ■

ZONDAG 26 OKTOBER: KLIMAATMARS

LOOP JIJ MEE?

**DEN HAAG
13:00 UUR
BEN JIJ ERBIJ?**

SCAN DE QR OF MELD JE AAN VIA MILIEUDEFENSIE.NL

KIES TOEKOMST, KIES KLIMAAT!

